

ШЫБН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн
№ 153 (16926)
2004 чылдың
НОВАБЬ 16,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааны:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 21.00.
Садар өртээ 3 рубль.

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАГААЗЫ

Россия Федерациязының Чазак Даргазы М.Е. Фрадковка, РФ-тиң Күрүне Думазының Даргазы Б.В. Грызловка, РФ-тиң Президент Администрациязының удуртукчузу Д.А. Медведевке өрт айылындын когараан өг-

бүлелерге 24 квартиралыг ийи чуртталга бажынын тударынга акша-хөреңгини тускайлап бээрин дилээн чагааларны Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак ноябрь 12-де чоруткан.

Өрттен когарааннарға бүгүле аргаларны ажыглап тургаш, дуза чедирер хемчеглерни республиканың Чазан ап турарын чагааларда айыткан. Амы-тыннандан чарылганнарны хөөржүдеринге, когарааннарға бир удаа бээр материалдыг дуза чедирер акшаны тускайлап берген. Ачыдуза чедирер хөреңгини чыырыбиле банкыда агар санны ажиткан.

Тыва Республиканың Чазан-

да болгаш Кызыл хоорай чагыргазында чуртталга бажыны тудар курлавыр фондузу чок болганындан өрттен когарааннарны кыска хуусаада чурттаар бажынар-биле хандырып шыдава. Ынчангаш Россия Федерациязының Чазаның курлавыр фондунун күсели-биле акшаландырып турар чуртталга оран-сава сертификаттарының күштүг болуп турар хоойлужудулгазынга дүүштүр акша-хөреңгини тускайлап бээрин

Тыва Республиканың Чазан дилеп турар.

Өрттен когараан, чуртталга бажынарны херек улустун ниити саны 160 кижилер болуп турар. Норма езугаар бир кижиге 18 дөрбелчин метр, бир кижилер өг-бүлөгө 29-33 дөрбелчин метр онаажыр. 2,8 муң дөрбелчин метр шөлдүг 48 муң квартиралыг чуртталга бажынын тудары негетинип турар, орта 50 миллион рубль херек.

Паротурбинная кудумчузунга болган халапка болгаш ону чамдык массалыг информация чепсектериниң чырыдып турарына хамаарыштыр ТР-ниң Чазаның парлалга албанының МЕДЕГЛЕЛИ

Ноябрь 9-тан 10-нун дүнезинде хөй кижилерниң амы-тыннын чарып апарган коргунуч халап Тываның хөй националдыг чонунун кажыдалын болдурган. Халаптын баштайгы минуталардан эгелээш, качыдааннарға бүгү улустун дузазын болгаш деткимчезин көргүзүп эгелээн. Кижилер айыылга таварышканнарға сөөлгү чүүлдерин берип турар. Качыдааннарға дузаламчы фондунда акша, чылыг идик-хеп, бажың эдилел-херекселдери хууда кижилерден, организациялардан болгаш бүүдүргөлөрдөн кирип турар. Качыдааннарға, өлгөн кижилерниң төрөлдөрүнө болгаш чоок кижилеринге кажыдал илереткен телеграммалар калбак-делгем Россияның бүгү булуңнарындан кээп турар. Тыва улус бодунун чидиринге чааскаан артпаан.

Өлгөн кижилерни ажаап-хөөржүдеринге болгаш качыдааннарға дузаламчы көргүзерибиле республика Чазаның Даргазының бирги оралакчызы баштаан Күрүне комиссиязын тургускан. Чазактың шийтпирин езугаар бо сорулгага 2 954 муң рубльди үзүп берген. Субботада, ноябрь 13-те, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың мэрия-биле кады киржилгезин-биле халапка өлгөн баштайгы кижилерни хөөржүткен. Күүсекчи эрге-чагырга органны өрт дугайында медээни алган дораан-на халапка таварышканнарны өскээр көжүрүп, аыш-чем, медицина дузазын организастаан. Халаптын даартазында хүн республика Чазаның хүлээп алган доктаалында качыдааннарға материалдыг дузаламчы көргүзүп, когаралын дедир эгидер, чурттаар оран-бажың-биле хандыра хемчеглерни тодараткан. «Тыва Республиканың Улус банкызы» АБ ААН-де саң-хөө дузаламчызын хүлээп алыр агар саны ажиткан, каражага таварышкан кижилер бүүзүнгө хамаарыштыр аңгы агар санны база ажиткан. Бөгүн өртке таварышканнарны Хоочуннар бажынында тудуштур туткан, чоокта

чаа ажыгалда кириген бажың киирип, өг-бүлө бүүзүнгө бир өрээлди берип эгелээн, олар аңаа доктаамал чурттаар оран-бажыңны алгыжеге чедир турар, эргежок чугула бүгү чүүлдер-биле, ооң иштинде аыш-чем-биле халас хандыра. Амгы үеде өртке таварышкан бүгү кижилерниң диспансер шинчилгелерин кылган. Херек кижилерге психологтуг дузаны чедирип турар. Паспорт-чөпшээрел албаны өрт үезинде чидирген документилерни катап берип турар.

Байдал мындыг бооп турда, РТР каналга «Неделяның медээлери» деп программага Тывага болган халапка тураскааткан ноябрь 14-те үнген сюжете медээ элдептиг болган. Б.Соболев дээрзи мооң мурнунда Чазактың күженишики-биле Хоочуннар бажынынга тургузуп каарга, оон дезип чоруткан бир тоянчыдан медээ алгаш, республика эрге-чагыргаларын үндезин чокка буруудаткан. Оон туржук ук сюжете качыдаан кижилер боттары буруулуг, оларның шуптузу электри өрттөн төлөвейн турган, электри шугумун кара туразында кошкан деп буруудаткан. Ол хирезинде «Тываэнерго» ААН-ниң удуртукчулары бодунун шынынынга долу бүүзүрүп, иинде арткан. Сюжеттин автору электри энергиязын үзе кескен кижилерни шынын деп санаан. Тывада чуртталга тудуун чорутпайн турар болганда бажың-балгат чок арткан кижилер кайып диленирил деп чүнү-даа көрбээн, билбээн, ужугуп чоруур репортер көргүскен.

ТР-ниң Чазаның Даргазы республика чонунга кылган телекыйгырынга байдалдыг политикаже хандытпазын, чүвениң ужуру билдинмээнде буруулугларны дилевезин айыткан, кандыг-бир кижилерниң буруузу истелге болгаш эрге-хоойлу камгалаар органны тодарадарын дыңнаткан. Бо чылдың күзүндө Россияны силгипкен халаптыг болушкунунуң база массалыг информация чепсектериниң ону канчаар чырытканын анализтезиниң соонда республикага келген журналистер чөптүг

болур ужуру дээрзинге бүүрүп турган бис. Ындыг чүве кайда боор. Ам дээрзинде көрүкчүлөрниң хөй нуруузуң идегелин ап чадажып турар төп телевидение «бышкан» медээ тып алгаш, херекти будулдуурар часкан.

Ийет, Тывада чуртталга тудуу, өске девискээрлерге бодаарга, шоолуг эвес харын. Ынчанмыже сөөлгү беш чылда 133,4 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн, ооң иштинде бюджет хөреңгинин күсели-биле хандырылгасы четпес өг-бүлелерге 94,4 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тудуп берген. Тыва—халас чурттаар бажыңнар тудар талазы-биле Россияда хөй эвес девискээрлерин бирээзи. Ону билип алыры берге эвес турган, ынчалза-даа айтырыгны бүгү талалыг чырыдары РТР-ден журналистиң сорулгазынга хамаарышпаан.

Тус черниң МИЧ-ниң аразындан КТРК «Тыва» элдептиг туржун көргүскен, өрттен өлгөннерни хөөржүдүп турар хүнде «дорт эфир» организастааш, дамчыдылга үезинде буруулугларны илередирин оралдашкан болгаш тележурналистер истелге органнының хүлээлгезин күүсеткен. Олар буруулугларны тыпкан хире. Онда байдалдар болганда качыдааннарны көжүрер пунктулар чок болган деп республика Чазан буруудаткан. Ынчалза-даа дамчыдылганың башкарыкчылары хамааты камгалал талазы-биле эге билигилг-даа болза, девискээр, чурттакчылыг чер, бүүдүрүлгө, албан чери бүүзүндө халап болганда кижилерни өскээр көжүрер, тургузар пунктулар схемазы бар дээрзин билген турар ужурулуг. Ындыг черлер Кызылда бар. Оларның бирээзи № 12 школа ол, качыдааннарны ынаар көжүрген-даа.

Кижилерниң кажыдалын базынган чөптүг эвес чамдык журналистер чөптүг килденээш-кини болгаш удурланышкыны болдурган. Мындыг таварылгада профессионал болгаш кижизиг этика дугайын чугаалаары болдунмас.

Төлээлекчилер палатазының генуматтарына

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының он чедиги хуралы 2004 чылдың ноябрь 25-те Улусчу чогаадылга бажынынга 9.00 шакта болур. 8.00 шакта бүүрүткел эгелээр.

Хүн айтыры:

♦ «Тыва Республиканың Чазаның дугайында» «Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун дугайында.

♦ «Тыва Республикага кижиниң эргелериниң талазы-биле Төлээлекчи дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун дугайында.

♦ «Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун дугайында.

♦ «Соңгулдалыг муниципалдыг албан-дужаалдарда ажилдап турар кижилерни акша-мөңгүн-биле хандыра болгаш муниципалдыг албан-хаакчылар дугайында» «Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.

♦ «Тыва Республиканың регионалдар, улустар аразында болгаш даштыкы экономиктиг

харылзаалар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.

♦ «Тыва Республиканың чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.

♦ «Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлууг актыларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.

♦ «Тыва Республикада чаргы чарар судьялар дугайында» «Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.

♦ «Ниитиниң корум-чурум камгалалына хамаатыларның киржилгезиниң дугайында» «Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун дугайында.

♦ Өске-даа айтырылгар.

Кажан? Каяа? Чүчү? Сонуургантаалыңар

ХУУ МАЛДЫГ БОЛДУРАРЫНЧЕ УГЛААР

Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Татьяна Дашовна Арапанның биске дыңнатканы-биле алырга, бо хүннерде ук кожуунда 12 муң 876 кижилер чурттап турар.

Өг-бүлелер 3665, ооң иштинде хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер 196 бооп турар. Чединмес амыдыралдыг өг-бүлелер 1612 санныг. Эң түрөңги өг-бүлелер 850. Каа-Хемниң кожуун чагыргазы ук өг-бүлелерниң амыдыралын экижидеринче улуг кичээңгейни углаан.

Ажыл чок кижилер ук кожуунда ниитизи-биле 2274, учетта турар кижилер 720. Оларны түр сезонуг ажылдарже хаара тудар дээш ында чонну ажылга тургузар албан-биле чергелештир кожуун чагыргазы улуг ажылды чорудуп турар. Ылаңгыя чонну хуу малмаганныг болдуурар ажылче кичээңгей онза углаттынып турар.

ӨРЕЗИ ЧОК

Каа-Хем – хөмүр-даш талазы-биле өре чок кожууннарның бирээзи. Ол талазы-биле олар төлевирлерни чогуур үезинде кылып, эки ажылдааннар. Ынчалза-даа бо күзүн Кызылда одаар чүүл садып-саарар конторага өрелиг кожууннарның акша-хөреңги шилчитпейн турганы-биле

хөмүр-даш сөөртүлгези шуут соксаан турган. Ам ол айтырыг шийтпирлеттинип эгелээн. Сөөлгү хүннерде ук кожуунга 100 тонна хөмүр-даш дүжүртүнгөн.

ЭҢ ЭКИ СУМУ

Шак ыңдыг аттыг чарыш кожууннун сумуларының аразында калбарган. Каш чыл улаштыр «Эң эки суму» деп атты Кундустуг суму чагыргазы (Федоровка суур) ап келген. Ында суму чагырыкчызы Андрей Александрович Салчак Кундустуг ортумака школазының башкыларын, херээженнер чөвүлелин, культура одааның ажылдакчыларын эвилелдеп, суурнун социал, культурлуг амыдыралын экижидип, каш чыл улаштыр улуг ажылды чорудуп келген. Ол дугайын дараазында номерлерден номчуур силер

ЭҢ ЭКИ ӨГ-БҮЛЕ

Мындыг аттыг чарыш кожуунда өг-бүлелер аразында база чоруп турар. Бо чылын рынок экономиказынга дүүштүр ажыл-агыйын тургузуп алган өг-бүлө Ашакпан Сарыг-оолович, Шоя Сотпаевна Табакайлар бооп турар. Олар чүгүле хуу малмаганныг, садыг-саарылгалыг эвес, ажы-төлүн база төлөптиг, боттарын азырап шыдаар кижилер кылдыр кижизидип өстүрүп турарлар.

Бистиң корр.

Ажыг-шүжүүнү сиперниң-биле кады үлежип тур бис

Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунга болган өрттүң үезинде өлгөн кижилерниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге кажыыдал илередишкиннери уламчылап келбишаан.

Боттарының кажыыдалын «Сибирь дугуржулгазы» регионалдар аразының ассоциациязының күүсекчи комитетиниң даргазы В.И. Иванков, күрүнениң поляр академиязының ректору А.Т. Шаукенбаева, Хакас Республиканың Чазаның Даргазы А.А. Лебедь, Россияның ЛДП-ниң даргазы В.В. Жириновский, Россияның арктика артисти Николай Басков, Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашнин олар илереткеннер.

АЙЫЫЛ-ХАЛАПТЫҢ БОЛУ БЭЭРИ МЫЯДА

Тыва чуртувустун-даа, найысылалывыс Кызылдың-даа төөгүзүндө туруп көрбээн коргунчуг айыыл-халап болганы кижиниң сеткил-сагыжын аартпас аргажок. Каа-Хем суурнуң Паротурбинная кудумчузунун 17а дугаарлыг ниити чуртталга бажыңыга болган өрт халапка амы-тынындан чарылган улуг-даа назылыг кижилерниң, бичи-даа назылыг ажы-төлдүң чоок кижилериниң ханы кажыыдалын чүрек-хөрээмден деңге үлежип, кажыыдап олур мен. Мындыг коргунчуг айыыл-халаптан чер-чуртувус, чонувус чайлап-ла чорзун, өршээ, бурган!

Тыва Республиканың Чазаның чонун амыдыралын быжыглап, ажилдап, амыдыраарыңа таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чогуур хемчеглерни ап, чогуур доктаал, шиитпирлерни хүлээп ап турарын билер бис.

Ынчалза-даа ол доктаал, шиитпирлерни амыдыралга боттандырап ажилдарны удуртуп-баштап олурар харысалгалыг удуртукчулар боттарының хүлээлгезин кошкак күүседип турарының уржуундан бо коргунчуг, чииртим айыыл-халапка чонувус таварышканы ол-дур. Кыш, соок удур хөй ажы-төлдүг чурттакчыларлыг ниити чуртталга бажыңын кол кичээнге алып турбуже, сайгылган чырыын өжүрүп турганы канчап-даа хоойлуга дүүшпес.

Бо коргунчуг айыыл-халаптан түннел үндүрүп, удуртукчулар өрт болгаш өске-даа айыыл-халапка удур баш бурунгаар хемчеглерни ап чорудары чугула. Ынчангаш бажың бүрүзүн, кудумчу бүрүзүн хынаар херек. Ылаңгыя чаш ажы-төл өзүп турар ясли-садтарның, уруглар өөренип турар школаларның, кырган болгаш аскадүскөк кижилер чурттап орап бажыңнарының байдалын хынап, шуптузун кичээнге алып, өрт база өске-даа айыыл-халаптарга удур камгаланырыңа эргежок чугула

дериг-херекселдер-биле четчелеттингенин ылаптап тодарадыр херек. Чүгле чуртталга бажыңнарын эвес, а коллектив бүрүзүн — школаларны, библиотекаларны хынаар ужурулуг. Айыыл болу берген таварылгада херек балды, хүүрек дээш, өске-даа дериг-херексел кезээде белен турар ужурулуг. Ол талазы-биле харылаар даргалар бо удаада кончуг-ла кошкак ажилдаан-дыр. Айыыл-халаптың болу бээри мыяда болгай, ынчангаш аңаа удур демиселге кезээде белен турар ужурулуг бис.

Бистиң Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниң безин айыыл-халапка удур камгалал, белеткели чаржынчыг байдалда болдур ийин. Ону харылаар, хынаар кижилер кээп, бистер-биле сөс-домак кылып турганын сагынмас-тыр мен.

Тывавыска моон соңгаар кажан-даа ындыг айыыл-халап болбазын, өршээ, бурган. Айыыл-халаптан чайлап чорууру-биле харысалганы бедидип, хүлээнген ажыл-херээн удуртукчу кижилер бүрүзү ак сеткилдиг-биле күүседип чорзун. Чону дээш сагыжы аарып, ажилдап чоруур кижиге, ооң салгалдарыңа чонунуң ачыбуяны ыяап-ла чедер.

Өрт айыыл-халавыңа таварышкан улуг, бичи төрөл чонувус дээш кажыыдалымны бүгү чонумга хоочун «Шын» солунну дамчыштыр база катап илередип олур мен.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Тыва Республиканың Улустуң чогаалчызы, төөгү эртемнериниң доктору, тыва хамнарның назынында президентизи.

БҮЗҮРЕЛИҢЕР ЧИДИРБЕНЕР

Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунга болган хай-халапты дыңнааш, уйгум безин келбеди, коргунчуг-дур. Тайбың үеде чээрби ажыг кижилер өрттенип өлүп каар деп коргунчуг халап канчап турар боор. Паралгадан берип турар медээлерден алырга, электри шугумунуң удазыннар-ындан болганы билдинип турар.

«Тывакоммунэнерго» буурап дүшкен соонда, ооң кол хүлээлгезин бодунга алган «Тываэнерго» ААН кара туразында чаңнап турарын бо чайын бодум көрдүм. Ажилдааш кээримге, бажыңымда чырык чок. Оолдарым электриктен келгеш өрелиг силер дээш үе кезип каапкыш чоруу барганнар диди. Даартазында сайгаржып чедер бээримге, кожоларым үш ай төлөвээн дээш үе кезип каапкан болганнар.

Бо болган хай-халапка кол буруулуг чер «Тываэнерго» ААН деп бодаар-дыр мен. Ол талазы-биле эрге-хоойлу органның тодаргай түннелди үндүрүп, буруулуг кижилерни кеземче херээнге онаарын дилеп тур мен.

Хүндүлүг чонум! Тыва кижилер кончуг биче сеткилдиг, дузааргак чон болгай бис. Хай-халапка таварышкан чонувуска дузадан кадып, оларның ажыг-шүжүүн деңге үлежип көрээлиңер. Ажыг-шүжүүгө таварышкан чонум, даартагы хүнге бүзүрелиңер чидирбениңер. Берге үеде силерге Чазак-даа, чонуңар-даа, эш-

өөрүңер-даа дузаны кадар.

Хөй ажы-төлдүң иези кижилер мен, хүндүлүг дыштанылгада ораар-даа болзумза, бодумнун пенсиямдан каш акшаны шилчидип, уругларымны дуза кадарынче эвилелдеп тур мен.

Мария ХОМУШКУ,
күш-ажылдың хоочуну.

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРЕРИҢ ЧУГААЛАШКАН

Ноябрь 11-де «Тыва автоорук» эргелелиниң хуралдаар залында республиканың орук-септелге-тудуг эргелелдериниң удуртукчуларының киржилгези-биле Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунга чуртталга бажыңыга болган өрттүң түннелинде, орта когараан чурттакчыларга ачы-дуза чедирериниң айтырыын сайгарып чугаалашканнар.

Айыыл-халапка таварышкан чурттакчыларга республиканың орукчулары бүгү талазы-биле дузалажырын шиитпирлээнер. Бо хүннерде чылыг идик-кептиң чыылдазы чоруп турар. Акш-төгерикти бистиң эргелелдин бодундан эгелээш чыып эгелей берген. Тус черде турар орук-септелге-тудуг эргелелдери боттарының саң-хөө байдалының аайы-биле шиитпирлээр кылдыр даалганы берген.

Кызыл-оол САРЫГЛАР,
«Тываавтоорук» эргелелиниң кол инженери.

Паротурбинная кудумчузунда 17а» чуртталга бажыңыга өрт халавының дугайын 2004 чылдың ноябрь 13-те үнген «Тувинская правда» солунга «Шуптувус бичи-бичи буруулуг бис» деп эге-биле парлаан соонда оперативтиг истелге бөлүү кол дөрт чылдагаанга келген: электри сывырындаа тудушкыш, өрт үнген, кара өжөгээр кывыскан, газ баллону чазылган, шүдүүнзе одундан кыпкан.

Өрттүң үнген чылдагаанын ам дээрзинде кымнын буруузу-биле болганын дорт айтыры берге. Бир кол чылдагаан болза чурттакчыларның өрөзи дээш «Тываэнерго» ААН-ниң бо бажыңның электрин үзе кезип каарга, ону кара туразында кошканы бооп магатчок. Ынчалза-даа «Тываэнерго» ААН-ниң удуртукчуларының тус черниң болгаш россия телеканалдарга медеглээнин езугаар алырга, олар боттарын буруу чок бис деп медеглээнер. Ындыг бе дээрге баштайгы үеде «Тываэнерго» удуртукчулары ук чуртталга бажыңының электрин үзе кеспээн бис дидип турган болгай. Ооң-биле кады олар сөөлгү үеде Паротурбинная кудумчузунда ниити чуртталга бажыңнарының комплекзинде электри удазыннары авария байдалында турган, электри удазыннары тудушкыш, өрт үнген деп бодалды база илереткен.

Ындыг чылдагаан энергетиктерге таарымчалыг бооп болбайн аан, чүге дизе караңгы коридорларда болгаш экиктен кижилер шүдүүнзе азы лаалар кыпсып алгаш, кылаштажып турда от дүшкөш, өрт үндүрген деп чылдагаан тыртарыңа эптиг болгай. Ындыг бооп база магатчок харын, электрини кара туразында кожарга, өрт үнүп болбайн канчаар.

Энергетиктерниң ындыг бо-

АРТЫК ЧУГАА ҮНДҮРЕР БАРЫМДАА ЧОК

далы чамдык «политиктиг ажилдакчыларга» чемиш бооп болур, олар бо халапты ажыглап алгаш, өрттенген бажыңны болур-чогууру-биле ажыглап турган деп чүгле Кызылдың эвес, харын республиканың эрге-чагыргаларын чайлаш чок буруудады бээрлер.

Ынчанмыже Тываның Чазаның мындыг янылыг халаптарны чайладыр хемчеглерни ап келген болгаш ап турар болгай. Бо чылдың сентябрь 16-да эрткен республикада хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң хуралында хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырап, техногенниг халаптар профилактиказын чорудар, бүдүрүлгө, социал объектилерни болгаш чуртталга фондузун өрттерден, террорисчи халдаашкындардан камгалаар хемчеглерни бадылаан.

Айыткан хемчеглерни боттандырап дээш бүгү деңгелдерниң удуртукчуларының бот-харысалгазын бедидеринче улуг кичээнге Чазак угландырган. Озаны улуг болгаш хөй чон чыгыр 833 объектинин, хөй каът 505 бажыңның даңзызын бадылаан. Даңзыда кирген объектилерниң камгалалын хандырап харысалгалыг болурун чогуур муниципалдыг тургузууларның баштыңнарыңа, өнчү ээлеринге болгаш коллективтер удуртукчуларыңа дааскан. Оларның-биле семинар-хуралдарны эрттирген. Оңа кичээнге ни бааза адырлар бүдүрүлгелериниң турум ажилдаарынче, оларны электри, чылыг, газ-биле үзүктөл чок хандыраынче угландырган. Объектилерге

Чазак Аппарадының, республика яамыларының, ведомстволарының харысалгалыг ажилдакчылары барып турган.

Өрттенген бажыңга хамаарыштыр алырга, Паротурбинная кудумчузунда ниити чуртталга бажыңнарының комплекзин эрткен чүс чылдың ортан үезинде кандыг-бир арга-хевир-биле хуужудуп алган бүдүрүлгелерден, организациялардан Кызыл хоорайның муниципалдыг өнчүзүңгө хүлээдип берген. Ол үеде хуужуткан бүдүрүлгелерниң чуртталга фондузун дамчыдып бээр дугайында РФ-тиң Президентиниң Чарлыгына дүүштүр ук чуртталга фондузун Кызыл хоорайның чуртталга фондузунче дамчыдарын долу хемчээлге күүсеткен. Россияның өске хоорайларындан, чижээ, Уфадан ыракта ылгалдыг болган, ол черлерде амга чедир мурнундагы ведомстволарның чуртталга фондуларын хуужуткан бүдүрүлгелерниң күсели-биле ажаап-тудуп, чурттакчыларга, ажыглап турар организацияларга улуг айтырыланы тургузуп турар, а Кызылда хуужуткан бүдүрүлгелер ындыг айтырыг шуут билбес. З.Н. Сат хоорай мэриязын удуртуп турар үеде Кызылдың эрге-чагыргалары болгаш Тываның Чазаның талазы-биле эвилелдиг ажилдап-даа турган, республиканың Саң-хөө яамызы Кызылдың муниципалдыг өнчүзүңгө дамчыдып берген ведомстволарның чуртталга фондузун ажаап-тудар акша-хөрөңгини РФ-тиң Саң-хөө яамызынга камгалап алган. Чаа хүлээп алган чуртталга фондузун ажаап-тудары-биле бүдүрүлгө-

ажыглап чуртталга участогун — «Жилье» деп септелге-ажыглап бүдүрүлгезин тургускан.

Ынчангаш Паротурбинная кудумчузунда б ниити чуртталга бажыңы 10 чыл дургузунда Кызылдың муниципалдыг өнчүзү бооп келген азы өнчү ээзи — Кызыл хоорай чагыргазы, чүнүң-даа мурнунда, ооң мэриязы, ооң муниципалдыг өнчү башкарар структуразы, а ол ышкаш «Жилье» деп адырлар аразының септелге-ажыглап бүдүрүлгези, «Бистиң бажыңымыс» МУБ бооп турар.

ТР-ниң Чазаның хамаарыштыр чүл дизе, Чазак 2003 чылда ниити чуртталга бажыңнарының, ооң ишинде 17а» бажыңның даштыкы болгаш ишти ки инженер четкилерин капитал септээри-биле 3 млн. 207 муң рубльди аңгылап берген. Ук септелгени «Фундамент», «Ани» (М.Асланян) болгаш «Каркас» КХН кылган. Канализация, суг хандырылганының системаларын септээн, чылыг дамчыдар хооразаларны солаан, бажыңнары септээн. Оңа кичээнге ни электри хандырылганының айыыл чок болурунче угландырган, электри хандырылганының системазын төлөвилээр ажылды «Востоксибтехмонтаж» организациязы чоруткан. Бүгү бажыңнарда ийи дамырлыг алюминий электри сывырындактарын үш дамырлыг сывырындактар-биле солаан, электри щиттерин долузу-биле солаан, өрээл бүрүзүңгө хууда счетчиктерни, ниити чуртталга бажыңнарыңа ниити счетчиктерни тургускан. Суг хынаар счетчиктерни безин тургускан. Энергия садар чер бо счетчиктерни херекке албаан,

өрелер тургузуп, чылыгны, сугну, электри энергиязын боттук көргүзүгден улгаттырып турган.

№ 17, 17 «а». 17/1 бажыңнарда ишти ки шеверлел ажилдарын чоруткан «Ани» КХН-ниң удуртукчузу М.Асланян электри сывырындактары тудушкыш, өрт үнген дээрзиниң дугайында чылдагааны шуут буруу шапкан, чүге дизе электри хандырылганының схемазы элээш каш дакпыр камгалалдыг турган.

Бир эвес электри энергиязы дедир дамчыр болза, ону автоматтыг үзүп каар система турган. Оларны өрээл бурзуңгө тургускан. Оон аңгыда каът бурзуңгө ийи дакпыр камгалалдыг щиттерин тургускан. Өске-даа эргежок чугула камгалалдарны кылган. Үш дакпыр камгалалдыг чөс дамырлар чеже-даа күштүг энергияны дамчыдар.

Бо үш чуртталга бажыңын септээн соонда «Ани» КХН-ден хүлээп алган күрүнө актызынга: «Бистиң бажыңымыс» МУБ-тун даргазы — кол инженери А.В. Дуюн, комиссия кижигүннери: «Жилье» септелге-ажыглап участогунуң төлээзи Н.В. Белоусов, «Бистиң бажыңымыс» МУБ-тун төлээзи Т.Д. Дамдын, септелге албанындан И.В. Горков, энергия хандырылганындан Г.Т. Редькин, «Хоорай» КХН-ниң төлээзи В.Ю. Лютов составтыг комиссия «эки» демдек-биле 2003 чылдың ноябрь 20-де хүлээп алган.

Ынчангаш Паротурбинная кудумчузунда чуртталга бажыңнарын капитал септээринге акша-хөрөңгини үзүп берген, Кызыл хоорай мэриязынга дуза чедирген Чазак буруулуг бе? Өрттүң үнген чылдагаанын тодарадыры — истелге органның херээ, ынчангаш халапты долгандыр чулчурушкуннар, шуугаазыңнар үндүрериниң барымдаазы чок.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Курстар

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың ноябрь 12-де № 150 Чарлыын езугаар өөредилге талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Кызыл хоорайда школа назыны четпээн уругларның № 7 албан черинде кижизидикчи **Серенмаа Москваловна ӨЛЗЕЙНИ;**

Кызыл хоорайда школа назыны четпээн уругларның № 7 албан черинде кижизидикчи **Галина Ивановна ИСАКОВАНЫ** шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың ноябрь 12-де № 151 Чарлыын езугаар күш-ажылчы чедишкенин болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Улуг-Хем кожуунунун Торгалыг сумузунун чурттакчыларын шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Улуг-Хем кожуунда Торгалыг суурда участок эмнелгезинин патронаж сестразы **Евдокия Кыргысовна БУЯН-ХӨӨНҮ;**

Улуг-Хем кожуунунун Торгалыг суурда участок эмнелгезинин эргелекчизи **Мар-**

гарита Шаңгыр-ооловна МОНГУШТУ;

Улуг-Хем кожуунунун Торгалыг суурнун херэженнер шимчээшкининин хоочуну **Сара Туматовна МОНГУШТУ;**

Улуг-Хем кожуунунун Торгалыг суурда күш-ажылдың хоочуну **Оюу Монгушевич СЕДИНИ** шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың ноябрь 12-де № 152 Чарлыын езугаар өөредилге талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

“Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы” Хүндүлүг атты

республикада дүлей уругларның тускай (коррекция) ниити өөредилге школа-интернадында дефектолог-башкы **Галина Владимировна ХАМЕТОВАГА** тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

республикада дүлей уругларның тускай (коррекция) ниити өөредилге школа-интернадында математика башкызы **Мария Байкараевна СУМУЯНЫ;**

республикада дүлей уругларның тускай (коррекция) ниити өөредилге школа-интернадында кижизидикчи **Нэли Михайловна УДАРЦЕВАН** шаңнаан.

АЖЫКТЫГ, ӨӨРЕДИГЛИГ

Чоокта чаа ТР-ниң Кадрлар билии бедидер, эде белеткээр институтка “Уруглар азырап-хайгаараар килдистерниң ажылының онза чугула айтырыгы” деп программага билиг бедидер курстар доозулган.

Ийи неделя чыгы өөредилге удуртур органнарның уруглар азырап-хайгаараар килдистеринин специалистери уруглар азырап-хайгаараарыга хамаарыштыр күрүне политиказының нормативтиг эрге-хоойлу-биле хандырылганын, психологияга база харылзаа культуразына хамаарышкан темаларны өөрэнгенер. Специалисттер бо эртемнерден өске информатиканы, профессионал ажыл-чорудулганың имиджинге база өөрэнгенер. Ада-иелер аразына уругнун кая чурттаарына хамаарышкан маргыжышкынны, назы четпээннерге фамилия бээри, өскертири, ада-ие эргезин казыры, ону канчаар чорударын, оон уржуктарына хамаарышкан айтырыглар база оларга өөредилги болган. ТР-ниң Дээди судунун судьязы Аяна Болат-оол дыңнакчыларга судтуң көрүп турары уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан маргыштыг херээнге азырап-хайгаараар килдистерниң ажылдакчыларының киржилгезинин дугайында лекцияны номчааны солун болган. Курстар дыңнакчылары практиктиг кичээлдерге база барып турган.

Кызыл хоорайның өөредилге комитеди-

нин уруглар караптап-хайгаараар килдизинин юризи Юрий Ондарның чугаалааны-биле алырга, чыл санында-ла аңгы-аңгы байдалдарга килдистерниң ажылына хамаарышкан маргыжышкыннар эвээ-жевейн турар. Мындыг хевирлиг курстар дуржулга солчурунга хөлчөк эптиг болуп турар. Специалисттер удавас болур өскерилгелерге база белеткенип турар, чүге дизе удавас Улуг Хуралга уруглар караптап-хайгаараар килдистерге хамааржыр чаа хоойлуну көөр.

Юрий Анатольевичинин чугаалааны-биле алырга, республикада чылда-ла 100 хире уругну азыралга ап турар. Моон мурнунда уругларны азырап ап турар улустар дүрген оларга чаңчыксын дээш, уруг бир хар четпээнде азырап ап турган болза, сөөлгү үеде үш хар чеде берген уругларны азырап ап турарларның саны база өзүп турар. Школа назыны четпээн уругларны хей-биле азырап ап турар өг-бүлелерде уругларның саны 30 чедип турар. Ол талазы-биле мурнуку одуругда Бай-Тайга, Улуг-Хем кожууннар чоруп турар.

Алтынай ЧИМИТ.

СӨӨЛГҮ ОРУКЧЕ ҮДЭЭШКИН

Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчунун №17 “а” дугаарлыг чуртталга бажыңына бо чылдың ноябрь 10-да болган өрт халавы бистиң республикага улуг каража-когаралды, качыгдалды чедирген. Мындыг хемчээлдиг өрт Тывага кажан-даа болуп көрбээн. Өрт айылы бистерге эргим, үнелиг 26 кижинин амы-тынын алгаш барган, ада-иелери, дөргүл-төрелдерни эгиттинмес аар ажыг-шүжүгтү таварыштырган. Өрттенген чуртталга бажыңының орнунда хүл аразындан казып тыпкан, өрттенгеш амы-тынындан чарылган кижилернин мага-бодун ада-иелери, дөргүл-төрелдери танып алыры берге, харын-даа болдунмас айтырыг болуп турар. Ону чүгле тускай медицина экспертиказы тодардыр.

Бо бажыңның чурттакчылары Эмма Сигениковна Ижи база Валентин Сергеевич Тарначы дүнеки ээлчегде ажылдаар болу бергени-биле оглу Аяс, уруу Долаана бажыңына артканнар. Ол дүне өрт халавына оларның уруглары таварышкаш, амы-тынындан чарылган. Бо ада-ие, оон төрелдери хүл адаандан тывылган кижилернин мөчүлерин кончуг кичээнгейлиг хайгаарап көрүп тургаш, огу биле уруунун идик-хевинден, дериг-херекселдеринден тодардып танып алыр аргалыг болган. Амдызында чүгле ийи кижилер таныттыганы ол.

Өрт халавын таварышкаш, анык назынындан чарылган Балгазын профтехучилищенин сургуулу, 1988 чылда төрүттүнген Аяс Кыргысты, оон дунмазы Кызылдың №2 школазының 9 класының өөреникчизи 1990 чылда төрүттүнген Долаана Кыргысты Складская кудумчунда №2 бажында төрелин бажыңындан сөөлгү орукче ноябрь 13-те үдээн. Аяс биле Долаананың ада-иезинин, төрелдеринин эгиттинмес качыгдалын үлежип, хөөржүдүлгеге киржири-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, Чазак кежигүннери, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары, Кызыл хоорай чагыргазының удурткучулары, № 12 школаның башкылары, өөреникчилери, Эрзин кожуун

чагыргазының төлээлери, Тываның Камбы-лама эргелелинин лама башкылары, хей-ниити организацияларының ажылдакчылары болгаш өскелер-даа орта чедип келген. Тываның Камбы-ламазы М. Норбу-Самбуу баштаан Кызылдың сарыг шажын хүрээлеринин лама башкылары айыыл-халапка таварышкан Аяс биле Долаананы сөөлгү орукче үдээринин езулал судурун номчаан. Оларның соңгу назыны ак, багай чүве турбазын, ада-иези, чоок төрелдери кадык-чаагай, эки амыдырап-чурттаарын, моон соңгаар хай-бачыт болбазын, делгем ак орукту йөрээген.

Аяс Альбертович Кыргыс биле Долаана Альбертовна Кыргыс алышкыларны сөөлгү орукче үдээринге тураскааткан митинг Кызылдың хөөрүнге болган. Өрт үезинде амы-тынындан чарылганнарның хөөржүдүлгезин организациястар Күрүне комиссиязының даргазы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.А. Барыбин митингини аягыткаш, РФ-тиң алдарлыг артисти С.Л. Оюнга сөстү берген. Кыргыстарның өг-бүлөзи кайгамчыктыг чараш өзүп орап чаш ийи ажы-төлүн өрт халавынын уржундан чидиргеш, улуг качыгдалга, ажыг-шүжүгтү таварышканын Сиин-оол Лакпаевич демдеглээн. Аяс өөрениринге сундулуп, техникага хандыкшылдыг, ус-шевер, хүндүлээчел, эш-өөрзүрек, омак-хөглүг оол чораан. Долаана №12 школаның тоску класының тергини эки өөредилгелиг, хей-ниити ажылына идепкейлиг, биче сеткилдиг, аш-чем кылырынга мергежилдиг, кезээде хөглүг чоруур омак-сергек өөреникчизиниң бирээзи чораан.

Өзүп орап чечек ышкаш чаптанчыг, чараш уругларывыс айыыл-халаптан бистен, чырык өртемчейден чарлып чорупту деп ол чугаалаш, оларның бодап чораан бодалдарын, күзеп чо-

раан күзелдерин бистер, ада-иези, төрелдери, эш-өөрү, амыдыралга боттандырар ужурлуг бис деп айтыткан.

Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, Аястың, Долаананың ада-иезинге чоок төрелдеринге ТР-ниң Чазааның мурнундан ханы кажыдалын илереткеш, бүгү Тыва

силерин-биле кады качыгдал, муңгарап, ыглап турарын чугаалаан. Өрт халавындан 26 кижини чидиргенивис улуг каража-когаралды, чугаалаар чүве тывылбас-тыр, муңгаранчыг-дыр дээрзин Дарга айтыткан. Бо дээрге Россияга, Тывага, оон хей националдыг чонунга таварышкан улуг качыгдал, когарал болуп турар. Ынчангаш качыгдалын илереткен хей санныг телеграммалар Россиянын янзы-бүрү булуңнарындан ТР-ниң Чазаанда келири уламчылавышаанын ол дыңнаткан.

Моон соңгаар өрттүн хай-халавын болдурбас дээш кончуг оваарымчалыг, кичээнгейлиг болурунче, айыылдың Тываның хей националдыг чонунга таварыштырган качыгдалын, каража-когаралын, бергелерин ачып эртер дээш бир демниг, чаңгыс аай сагыш-сеткилдиг ажылдаарынче чыылганнарны Чазак Даргазы кыйгырган. Тываның Чазаа болгаш республиканың өске-даа эрге-чагырга органнары өрттен когаран өг-бүлелерге, кижилерге бүгү талалыг дузаны чедирер, оларның-биле кезээде кады дээрзин дыңнаткан.

Анык назынындан чарылган келир үеде Тываның хөгжүлдези дээш ажылдаар төлөптүг ажылдакчылар болуп турган алышкыларын чаагай күзелдерин, бодалдарын бистер, оларның эш-өөрү, амыдыралга бодарадырынга, Аяс биле Долаана чырык өртемчейге катап төрүттүнүп

келиринге бүзүрелин ол илереткен. Аяс биле Долаананың ада-иезинге, төрелдеринге, улуг кыргыстарга, Эрзинниң чурттакчыларына, башкыларына, чаңгысклассчыларына база катап ханы кажыдалын Шериг-оол Дижижикович мөгейип чедирген.

Аяс биле Долаана ие Тыва чуртуунун черин кавай, довураан чоорган кылгаш, төнмес улуг уйгузун удурун ол йөрээген. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы Б. К. Балчий-оол, Төлээлекчилер палатазының Даргазының оралакчызы Н.С. Германова, Кызыл хоорайның мэри Д. К. Донгак, Кызылдың №12 школазының директорунун оралакчызы Елена Сат митингиге чүве чугаалаан. Олар Аяс биле Долаананың ада-иезинге, төрелдеринге ханы кажыдалын илереткеш, таварышкан ажыг-шүжүгтү, бергелерин ачып эртери-биле материалдыг, моральдыг дузаны чедиреринге кезээде беленин дыңнатканнар. Эрзин кожуун чагыргазының даргазының ора-

лакчызы Серенмаа Сагды сөс алгаш, кыргыстарның өг-бүлө-зинге таварышкан аар ажыг-шүжүгтү, каража-когаралды бүгү Тываның чону-биле кады Эрзинниң сөс муң чурттакчылары үлежип, боттарының качыгдалын илередип турарын чугаалаан. Өрт айылынга таварышкаш, чурттаар бажың, идик-хөп, аш-чем чок арткан хамаатыларга материалдыг болгаш акша-көпөк дузазын чедирер, моральдыг деткимчени көргүзөр хемчеглерни эрзинчилер ап турар. Моон соңгаар мындыг айыыл-халапты болдурбас дээш кижилерни сөөлгү орукче үдээринге таварышкан бергелерни ачып эртер дээш бир демниг болурунче чыылганнарны ол кыйгыргаш, Аяс биле Долаананың чырыктыгы чараш омур-хевири бистиң сагыш-сеткиливиске кезээ мөңгөде утундурбас артып каарын чугаалаан.

Митинг доозулган соонда, Аяс биле Долаана алышкыларны чаңгыс черге хөөржүткен. Хөөрнүн кырынга Тыва Республиканың Чазааның, ТР-ниң Чазак Даргазының, ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының, Кызыл хоорай, Эрзин кожуун чагыргаларының, Өөредилге яамызының, №12 школаның болгаш өске-даа организацияларның качыгдалын илереткен венюктарны, дириг чечектерни салган.

Аяс биле Долаананың сөөлгү сактыышкын доюнга Тыва Республиканың Чазааның, Улуг Хуралының ийи палатазының, республиканың яамыларының, комитеттеринин, Кызыл хоорай чагыргазының удурткучулары болгаш өске-даа харысалгалыг ажылдакчылар киришкен. Уругларның ачазы В. С. Тарначы сөс алгаш, оларның өг-бүлө-зинге таварышкан аар ажыг-шүжүгтү кады үлешкен, уругларны хөөржүдүреринге улуг дузаны чедирген Тываның Чазаанга, Улуг Хуралының ийи палатазынга, Кызыл хоорай, Эрзин кожуун чагыргаларына болгаш өске-даа коллективтерге, Тываның чонунга сеткилдиг ханызындан четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: хөөржүдүлгө үезинде.

Шолбан БИЧЕ-ООЛДУН тыртырган чуруу.

ФЕДЕРАЛДЫГ ТӨПТҮҢ ДУЗАЗЫ ХЕРЕК

РФ-тиң СФО-да бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашнинниң даргалаашкыны-биле "Бюджет акшаландырышкынының үш деңгелди системанынче шилчиир дугайында" чөвүлел хурал Новосибирскиге ноябрь 5-те эрткен дыңнаткан бис. Хуралдың ажылынга РФ-тиң саң-хөө сайыды Алексей Кудрин, Сибирь девискээрлериниң баштыңнары, тус чер бот-башкарылга органнарының удуртучулары киришкен. Хуралдың кол сорулгазы эрге-чагырганың янзы-бүрү деңгелдериниң аразында бюджет орулгаларының болгаш чарыгдалдарының талазы-биле бүрүн эргелери аңгылаары болган, ол ышкаш бюджеттер аразының харылзааларының талазы-биле РФ-тиң Бюджет кодексинге кириген айтырыгларны чугаалашкан.

Чөвүлел хуралга Тывадан бирги оралакчы премьер Александр Брокерт киришкен. Бо чөвүлел хуралдың

ажылынга Россияның саң-хөө сайыдының оралакчыларының бирээзи киржир деп турду, ынчалза-даа бо деңгелди бедиткен, маңаа холбаштыр РФ-тиң Чазааның Даргазы М.Фрадковка эрткен хуралга Тываның премьер Ш.Д.Ооржак база саналды кириген чүве, тус черге баргаш, субъектилериниң бюджет айтырыын шийттирилээрин А.Кудринге даасканы өөрүнчүг-дүр деп, А.Брокерт эскерген. А.Кудрин Сибирь девискээринге эң баштай келгени ол.

Бюджет системаның янзы-бүрү деңгелдериниң аразында үндүрүг чыылдаларын эде хувааганынга холбаштыр Сибирьниң федералдыг округунда хөй девискээрлерниң бюджеттериниң орулга кезээ дыка эвээжээрин, ооң-биле кады девискээрлерниң чарыгдал хүлээлгелери улгадырын хуралга демдеглээн. Мооң ужурунда бюджеттер күүселдезиниң нарын айтырыы Тывага, Бурятияга,

Омск, Томск болгаш Чита областарга, Эвенк автономнуг округка тургустунуп болуру илден.

Россияның саң-хөө сайыды А.Кудрин, а ол ышкаш РФ-тиң Саң-хөө яамызының бюджеттер аразының харылзаалар департаментиниң директору А.Силуанов девискээрлерниң баштыңнарынга кыйгырыг кылгаш, 2005 чылдың январь 1-ден шалыңны өстүрбезин база чиигелделерни монетизация-биле солузавын саналдааннар. Сибирь девискээрлериниң баштыңнары ындыг саналга таарышпаанын илереткен. Чаңгыс аай экономиктиг негелде үезинде бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңын өстүрбейн, оларны чер-чурт аайы-биле ылгай көөрге таарышпас деп, олар саналдаан. Федералдыг төптүң девискээрлерге дамчыдып бергени мандаттарны акшаландыраар хөреңгини тыварын губернаторлар база саналдаан.

Чамдык муниципалитеттерниң баштыңнары бюджет планнаашкынының үш деңгелди системанынче шилчиин чугаалаан. Тус чер бюджеттерин тургузары — белен эвес айтырыг. Үндүрүг албанын болгаш казначействону улгаттыр каттыштыраар айтырыг тургустуна бергенде, тус чер бюджеттеринче үндүрүг чыыр кижилер тывылбайн баар, оон аңгыда бичи суур бүрүзүнге профессионал саң-хөө ажылдакчызы негеттине бээр. Өске-даа айтырыглар шыңгыы тургустунган.

Соңгаарладып болбас шийттирилери негей берген айтырыглар-биле Россияның саң-хөө сайыдын дүвүрөткөш, чөвүлел хуралдың киржикчилери мындыг янзылыг чөвүлел хуралды дөрт айда бир удаа эрттирип турарын саналдааннар. Үш деңгелдиң бюджет системаның айтырыгларының талазы-биле ээлчеглиг чөвүлел хуралды 2005 чылдың апрельде эрттирерин дугурушкан.

2004 чылдың ноябрь 5-те Новосибирск хоорайга эрткен Сибирьниң федералдыг округунуң бюджет аразының харылзаа айтырыгларының талазы-биле округ чөвүлел хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В.Брокерттиң ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг Алексей Леонидович!
Хүндүлүг Анатолий Васильевич!

Олуржуп турар хүндүлүг өөрүм!

Тыва чурттуң өске девискээрлери-биле бир дөмей, федералдыг төп биле республиканың аразында, күрүнэ эрге-чагырганының республика органнары биле тус чер бот-башкарылга органнарының аразында бүрүн эргелери аңгылаар талазы-биле 2004 чылдың август 22-де № 122 Федералдыг Хоойлуну боттандыраар дээш ажылдап турар.

Чазак 2005 чылдың бюджетиниң төлөвилелин ажылдап кылган. Бистиң таваржы бергенивис айтырыгларны болгаш бергедээш-киннерни база шийттирилээрде, төптен дузаламчы манап турары-выс айтырыгларны кысказы-биле таныштырып көрөйн.

2005 чылда девискээрлерни деткириниң саң-хөө фондузунун хөреңгилерин хуваарының чаа аргазын нептереткен чорук Россия Федерациязының дотациязы уруг субъектилериниң эрге-ажыктарын боттуу-биле кызыгаарлап кызгадан, бюджет хандырылганын деңгээриниң орнунга ону улам дорайтадып каан, эргелеп-башкарылганы, бюджет системанын болгаш бюджет чорудуун чаартыр негелдени салып турда, чогуу-на харын оларга төптен уруг саң-хөө деткимчезин көргүзери эргежок чугула болгу дег.

Бюджет аразының харылзааларының талазы-биле саналдап кириген аргаларны кичээнгелин-биле өөренип көргөн бис. Бистиң бодалдарывысты эзугаар алырга, ында барымдаалыг чүүлдер бар. А эң-не кол чүве болза сорулганы ылап шын салганы: федералдыг төптен девискээрлерни деткириниң федералдыг фондузун дамчыштыр девискээрлерниң бюджет хандырылганын деңгээр дотация бээрин көргөн. Ынчаарга чаа арганың утказы ук сорулгага дүгжүп турар бе? Дүүшпейн турар деп санап турар бис.

Бирээде, девискээрлер бюджеттерин тургузары барык болдунмас, бюджет хандырылганының талазы-биле адаккы хемчээлде "коридор" чок. Мооң ужурунда

2005 чылдың бюджет төлөвилелдериниң талазы-биле дотацияларны үзүп берген соонда федерацияның 85 субъектининиң хөй кезини бюджет үндезинери-биле 65-70 хуу хандырылган бооп турар-дыр. Ынчангаш бай девискээрлер байыыр апаар, чүге дизе хандырттынышкынының үстүү кызыгаары чок ышкажыл. Оларны орулгалары стандарт эзугаар чарыгдалдардан көвүдээр.

Ийде, төлөвилелди ажылдап кылган черлер 2005 чылда инфляцияның төлөвилел деңгелин барымдаалавайн барган, а ол дээрге 8-9 хуу болгай.

Үште, федералдыг №122 Хоойлуну боттандыраар механизми таарыштыраар хоойлуларны федералдыг төп озалдаашкын-биле хүлээп ап турар. Чижээ, Россия Федерациязының субъектилеринге өңчү дамчыдып бээриниң чурумун амга чедир ажылдап кылбаан.

Республикага профессионал 12 училищени дамчыдып бээр дээн, оларны хандырып турарына 238 млн. рубль негетинер, а Россия Федерациязының Саң-хөө яамызы чүгө 48 млн. рубльди бээрин көргөн. Өңчүнү ынчаар дамчыдып бээрге, тааржыр бе?

Өске чижекте көрээли. Субъектилерге уруглар пособиелери төлээр талазы-биле федералдыг мандатты дамчыдып бээр. Бистиң республикавыска бо херегледди хандыраарына 182 млн. рубль херек бооп турар, а берип турары чүгө 50 млн. рубль. Ие-чашты болгаш уругларны камгалаарына хамаарыштыр ындыг политика биске билдинмейн турар.

Өске бир чижек. Келир чылдың январь 1-ден эгелээш бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлөвирин 20 хуу бедидерин көргөн. Бо дээрге федералдыг төптүң шийттири-дир. Бо сорулганы күүседиринге бистиң республикага 599,7 млн. рубль негетинер. Ажыл төлөвирин бедитпес арга-чөк, чүге дизе чурттуң чаңгыс аай эрге-хоойлу болгаш экономика делгеминде чурттап турар болгай бис, федералдыг хоойлуларны күштүг болурун дугайында конститушчу норма бисте ажылдап турар болгай. Таарышпайн баар болза, суд

органнарынче негелделер кирер, аштыраар апаар бис. А Россия Федерациязының Чазаа 2005 чылдың июль 1-ден ажыл төлөвирин 30 хуу өстүрерин көргөн.

Уругларлыг хамаатыларга пособиелер төлээр талазы-биле эрткен чылдарның кредитор өрелерин төлээри — нарын айтырыг. Бис уругларлыг хамаатыларга 81 млн., өскүстөргө, күрүнэ ажаал-тежээлинде турар уругларга — 111 млн. рубльди төлээр уруглар бис. Оон аңгыда ажыл төлөвиринге хамаарышкан кредитор өрөвис 68 млн. рубль бооп турар.

Республика монетизация вариантын шийли алган, социал чингелделерни акша төлөвирин-биле солуурунга 90 млн. хире рубль негетинип турар.

Ниитизи-биле алырга, бистиң баш удур көргөнивици эзугаар республика бюджетинге **1,7 миллиард ажыг рубль четпес азы Бюджет кодекзиниң 92 чүүлүнде тодараткан нормадан 12 катап ажып турар.** 2005 чылдың бюджетин ол хире четпес боорга, Тываның парламенти ону хүлээп албас.

Республикада багай эвес көргүзүлгөр бар. Сөөлүг чылдарда ниити девискээр продуктузу 1,34 катап, бюджеттин хууда орулгалары 5 катап өскөн. Айда алыр ортумак ажыл төлөвири 5390 рубль, ынчалза-даа россия ортумак деңгелден 15 хуу эвээш, а реформаларны эгезинде бо көргүзүг 2 катаптан чавыс турган.

Ооң-биле кады чоннуң кижии бүрүзүнге онааштыр ортумак орулгазы 3096 рубль азы россия көргүзүлгөрдөн бүдүн чартык катап эвээш бооп турар. Ында чөптүг чылдагаан бар боор. Бистиң республикавыс хөй уругларлыг. Ортумаа-биле ажылдап турар бир кижиге ийи катап хөй азырадыкчылар онаажып турар азы Россияда ортумак деңгелден хөй. Дүүштүрүп көөрге, республикада чурттап болурунун адаккы хемчээлинден чавыс орулгалыг чон ийи катап хөй бооп турар-дыр. Россияның составына республиканың бактаап келгени 60 чылдарның дургузунда социал адырны хөгжүдеринге хөй хөреңгини салган. Ынчалза-даа чурт экономиканы хөгжүдеринге ол хөрең-

гини ажыглап четтикпээн. Бөгүн республикада кижии бүрүзүнге онааштыр кол фондулар Россияда ортумак деңгелден 3 катап эвээш (Тывада — 54,3 муң рубль, Россияда — 180,8 муң рубль). Маңаа бисте демир-орук чогуу, чурттуң үлетпүр төптөринден девискээрниң ырак бооп турарын, агаар-бойдузувустуң кадыг-бергезин база хамаарыштырып болур.

Моон алгаш көөрге, бюджеттер аразының саналдап кириген аргазы республиканың саң-хөө байдалын баксырадыр, чүгле социал эвес, харын политиктиг дүшкүрлүг байдалды тургуза берип болуру илден-дир. Чуртта саң-хөө болгаш экономиктиг байдал турмуштурда, ындыг байдал биске турбас уруглар. 90 чылдарның ортан үезинде, кажан бис шалың, пенсиялар төлээри-биле Делегейиниң валюта фондузундан ээлчеглиг акша кээрин манап турганывысты бодаарга, бөгүнү байдал сыр өске болгай. Төп банкының курлавыр валюта фондузу бөгүн 100 миллиард ажыг доллар болгаш делегейде 8-ки черни ээлеп турар. 2005 чылда чурт бюджетиниң орулга баазаны 3 триллион рубль болурун көргөн. Федералдыг бюджеттин орулгалыг кезээ карылгазындан 300 миллиард ажыг болур. Ол хирезинде федерацияның 20 ажыг субъектизи боттарының бюджеттерин хүлээп ап шыдавас, эмнелгелерни, школаларны, уруглар албан черлерин хаар ужурга таваржы бээрге, қанчап-даа таарышпас.

Бааза адырларда, чуртталга-коммунал ажыл-агыйында кол фондуларның 70-80 хуузу элп эргижирээн. Бүдүрүлгени хөгжүдеринге үр үеде акша-хөреңгини бербейн келген. Бо бүгүнү политиктиг байдалга хамаарыштыраар болза, чурттуң Президентизи В.В.Путинниң чоннуң амыдырал деңгелин бедидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында айтышкынынга дүүшпейн турар, ындыг чорук яды-түрөңги, ажыл чок чорук-биле демиселге, терроризмни, кем-херек үүлгедиишкенин, национализмни болгаш чарылдырыкчы чоруктарны ойтур шаварынга шаптык чедирип болур.

Бюджеттер аразының харылзааларының аргаларын ажылдап кылган кижилер боттарының ажыл-чорудулгазының уруктарын чонга шыңчызы-биле чугаалаар ужурлуг. Маңаа холбаштыр сүмелээривис болза:

Бирээде, бюджеттер аразының харылзааларының чамдык чүүлдерин эде көрүп болурунун аргалары ам дээрзине бар. "Коридорну" тургузар, инфляцияны барымдаалап көөр херек.

Ийде. Девискээрлерге федералдыг өңчүнү болгаш федералдыг мандаттарны дамчыдып бээр чурумнун дугайында хоойлу-дулга актыларын ажылдап кылырынга киржиринге белен бис. Оон улаштыр эрге-чагырганың девискээрлер болгаш тус чер бот-башкарылга деңгелдериниң аразында бүрүн эргелери аңгылаар. Чаа арга (методика) тус чер бот-башкарылганын ажылдап догунаарын болдурбас, чүге дизе оларның улам өзүп оорары чарыгдалдар хүлээлгелерин хандырып албас.

Үште. Федералдыг бюджетти Күрүнэ Думазына үшкү номчулгага белеткээр үеде девискээрлерниң бюджет адырының ажылдакчыларының күш-ажыл төлөвирин 20 хуу бедидер хөреңгини тывар херек, Россия Федерациязының Чазааның курлавырында артан 5 млрд. рубльже көрүнгөн херээ чок, девискээрлерни деткиир федералдыг фондуга көрдүнгөн 30 млрд. рубль база чок болгай.

Чуртта демографтыг байдалды, өзүп-төрүүрүнүн байдалы чавыс бооп турарын, уругларның аарыры база өлүрү көвүдөп турарын барымдаалааш, девискээрлерге федералдыг мандаттарны дамчыдып берип турарына холбаштыр уруглар пособиелери төлээр саң-хөө үндезиннерин хандыраар херек.

Ол ышкаш амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандырылган профессионал 12 училищелерни биске дамчыдып бээр болганда, бистиң республикавыс бюджетинге оларны хандыраар акшаландырышкыны көөрүн дилеп тур бис.

Кичээнгейинер дээш четтирдим.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

2004 чылдың август 28-те үнген №112 болгаш сентябрь 2-де үнген №114 "Тувинская правда" солунда "Төтчеглекчилерге удур рейдиден демделелдер" деп эге-биле "Дайзыннар агаардан халдап турар" деп материалда РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада эргелелинің аргарыг албанынга (ам ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентствозу кылдыр эде тургустунган) хамаарыштыр албан чериниң ат-алдарын болгаш ажил-агыйжы чоруун куду көрүп турар, тодаргай фактыларга үндезилеттинмээн материалдар парлатынган. Ол материалдар "Тувинская правда" солунга үнген соонда, ону "Шын" солунга чара парлап үндүргөн.

Бо парлаттынган материалдарга хамаарыштыр Сергей Валентинович Сапелкин бүдүрүлгениң болгаш бодунуң ат-алдарына база ажил-ижинге моральдыг когаралды чедиргени дээш "Тувинская правда" солунуң адынга хомудал билдиришкини Кызыл хоорайның судунга кириген. Бо чылдың октябрь 12-де болган Кызыл хоорайның улус суду С.В. Сапелкинниң кириген билдиришкиниң үндезилээш, удуртукчуга моральдыг когаралды чедиргенин эгидип бээр талазы-биле ооң хомудалының чамдызын хандыраын шиитпирлээн. "Тувинская правда" солунга "Төтчеглекчилерге удур рейдиден демделелдер" деп эге-биле үнген материалдарда С.В. Сапелкинниң ажил-агыйжы ат-алдарын баксырадырынга хамаарыштыр үнген медээлер боттук чүүлге дүүшпейн турар деп, суд шиитпирлээн.

"Дайзыннар агаардан халдап" деп материалдар талазы-биле "Шын" солунуң номчукчуларына ТР-ниң Арга-арыг ажил-агыйжының талазы-биле агентствозу дараазында тайылбырны берип тур.

"Төтчеглекчилерге удур рейдинде демделелдер" деп эгениң адаа-биле үнген "Дайзыннар агаардан халдап турар" деп материалда Хакасиядан, Бурятиядан, Красноярск крайдан болгаш Иркутскиден төтчеглекчилерни болгаш туристерни авиатранспорт-биле бистиң республиканың девискээринче октап турар деп бижип турар. Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый агентствозунуң ажилдакчыларын болгаш ооң удуртукчузу мени "Тувинская правда" солун бо чүүлге хамаарыштыр буруудадып турар. Бо парлаттынган материалдарда кандыг-даа тодаргай фактылар бадыктааттынмаан турда-ла, ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый агентствозунуң ажилдакчыларын, ооң адаанда турар албан черлерин (арга-арыг ажил-агыйларын) арга-арыг өрттерин өжүреринче сагыш салбайн, боттарының эргезин кара туразында ажылгап, күрүне акшазын оорлап ажылгап турар деп буруудадып турар.

"Тувинская правда" солунуң кол редактору Гаврилов-биле мээң арамда Тываның арга-арыг камгалалының авиабаазаның кады ажилдакчыларын талазы-биле чугаа болган, ону бо чылдың август 28-те үнген №112 болгаш сентябрь 12-де үнген №114 "Тувинская правда" солунга кысказы-биле парлаан турган.

Красноярскиниң арга-арыг камгалалының авиабаазаның Кызылда авиасалбырының ужудушкуннар чорударын бистиң контрольдаар эргезин чок, чүге дээрге «2004 чылда арга-арыгны агаардан камгалаарының керээ-

зинде» ужудушкуннарны чорударын болгаш маршруттарны контрольдаарының дугайында чүүл көрдүнмээн болуп турар. Тываның авиазенозунуң ужудушкунну чорударын чүгле Красноярскиниң арга-арыгны агаардан камгалаар авиабаазаны чөпшээрелди бээр. ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентствозунуң удуртукчузунда Красноярскиниң арга-арыгны агаардан камгалаар авиабаазаның Кызылда авиасалбырының рейстерин башкарарындыг эрге чок.

Күрүнең арга-арыг камгалалының ажилына түнел үндүрер эргени кым "Тувинская правда" солунга бергенил, оларның кол хүлээлгези — арга-арыгны камгалаар болгаш хайгаараары болуп артар. Өрт айылы эгелеп болур үеден эгелээш, ооң төнчүзүнге чедир күрүнең арга-арыг камгалалы-

Сөстөн берип көрүңер

ның кол хүлээлгези — арга-арыг өрттерин үезинде өжүрери болур. 2004 чылда өрт сезонунуң бертинде баш удур профилактика ажилдарын чедимчелиг чорутканының түннелинде, эрткен чыл-биле деңнээрге, арга-арыг өрттери 5 катап кызырылган.

Үстүнде чүүлдерге үндезилээш, ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентствозу чүгле чаңгыс чүүлду чугаалап болур, кым-бир кижиге күрүнең арга-арыг камгалалының ажилын болгаш ооң ажил-агыйжы ат-алдарын баксырадыры дыка-ла күзенчиг болганы-биле номчукчуларның мурнунга мындыг материалды салып турары билдингир.

Бодум Тывага төрүттүнгөн, маңа өскен мен. Сибириниң технология институтун дооскаш, арга-арыг даамалындан эгелээш 20 хире чылдар иштинде күрүнең арга-арыг камгалалында ажилдап чор мен. Терезин черимниң арга-арынын, ногаан бойдузун камгалап чоруунга чоргаарларны мен. Ажил-ижим талазы-биле мени шүгүмчүлөп, мегелеп-даа бижээн болза, хомудава мен, судка кирибес турган мен. Меге материалдарга үндезилеп, кол төтчеглекчи кылдыр бижээни хомуданчыг болду, ынчангаш "Тувинская правда" солун-биле судташкаш, ойнап алдым. Республикада эң хөй номчукчуларлыг "Шын" солунга бо материал үнген боорго, ынчангаш номчукчулар билип алзын дээш кыска тайылбырны берип орап чылдагааным ол.

Сергей САПЕЛКИН.

ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый талазы-биле агентствозунуң удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар.

"АРТЫШ" — БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр талазы-биле яамы чылдың-на республиканың биче бүдүрүлгелер аразына конкурсту организаптап эрттирип турар. Ол конкурс республиканың биче бүдүрүлгелеринге улуг деткимчени берип келген. 2003 чылдың түннели-биле "2003

1990 чылдарның эгезинде улуг Россияның социал-экономиктиг амыдыралына өскерлишкуннар болуп, чурттуң, чоннуң амыдыралы рынок экономиказынга чагыртып, хуу биче бүдүрүлгелерни сайзырадыр, ону амыдырал кырынга боттандыраарының айтыры тургустунуп келген чүве. Дыка хөй арат ажил-агыйлары тургустунуп, ону күрүнең талазындан деткип, үр хуусаалыг чээли акшаны берип турду.

Ол-ла деткимчеге даянып алгаш, хөй арат ажил-агыйлары, хуу биче бүдүрүлгелер тургустунган чүве. Ынчалза-даа рыноктуң теви күштүг болганы-биле чамдыктары шыдашпайн ажилын ара соксаткан, а оларның аразындан кызымак, уйгу-чыдын чок, арга-дуржулгалыг, тура-соруктуглары шыдажып үнген. Ындыгларга хамаарыштыр "Артыш" биче бүдүрүлгениң салым-чолу мени сонуургатты. Таңды кожуунуң Элегес суурунда 1994 чылда биче шыдалдыг хлеб быжырап пекарня тургустунган. Ол дээрге рыноктуң эң берге чылдары дээрзин чон билер.

"Артышты" үндезилеп тургускан кижиге кымыл дээрзи бистиң угаанывыстан кайын үнерил аан. Альбина Кыргысовна Шивит-оолду Элегес суурда улуг кырганнардан биче чаштарга чедир билер дизе, ында хөөредиг чок. Ынчан ол хып дээн аныяк кыс турду. Ынчалза-даа ооң кылып келген ажил-ижи ону өөрөдип, чон болгаш күрүне мурнунга харысалга деп чүл дээрзин билиндирип, аңаа дадыктырган.

Альбина Кыргысовна садыг-саарылга, сан-түң-биле холбажып ажилдаарда, бодун ол талазы-биле ыяк шүгүдүнүп, эртем-билиин бедиткен. Кызылдың ынчангы садыг училищезин кызыл Иркутск хоорайда өлүк-кеш ("пушно-меховой") техникумунуң товарование салбырын кончуг эки демдектерлиг дооскан. Садыг-саарылганың улуг орунче ол-ла башкыларының кежиктиг йөрээли-биле үдеттирген.

Элегес суурга Салчак Тока атыг совхоз Тыва АССР-ге эконо-

чылда республиканың эң эки биче бүдүрүлгези" деп номинацияга ийги черни Элегес суурда Альбина Кыргысовна Шивит-оолдуң удуртканы биче бүдүрүлгө кызыгаарлаттынган харысалгалыг "Артыш" эштежилге төлептиг болган. Ам ооң ажил-ижин бистиң бижикчивис Кара-оол ХОВАЛЫГНЫҢ материалындан номчуп таныжып көрүңер.

миканың бүгү адырларының талазы-биле шыраак шыдалдыг ажил-агыйларның бирээзи турган. Ол ышкаш орта турган "Рабкооптуң" садыг-саарылгазы сайзырап баяан, республикада эки ажилдыг кооперацияларны бирээзи турду. Амгы бистиң маадырывыс садыг-саймаа талазы-биле баштайгы базымын моон, эгелээн. Чээрби хар үезинде аныяк уругга рабкооптуң садыын хүлээдип, «садыг-жы» деп ооң хүндүлүг ады моон ужукталып үнген.

Садыг алыкчыларның хөйү-даа кончуг, ооң арны чамдыкта изиш кыннып, сүрээдексе-даа турган. "Чок, дыка коргуп девиде-ве, оон башка деңзи караан шын эвес көрүп, самчыгдалга дүжер сен" деп бодун оожуктуруп, чагырып турган. Айлар, хүннер ынчаар-ла шуужуп эртип, аныяк кыс хүлээнген ажилына улам кажарап, ай, квартал, чыл планын күүседип, удаа-дараа хыналда санаашкын-нарны самчыгдал чок эртип, ре-визорларны кайгадып, мактадып-даа турган.

Аныяк уругнуң ажилына бердингенин база садыг-саарылганың чажыдын чииги-биле шиңгээдип ап, дуржулгазы хүнден хүнге өзүп ораарын рабкооп баштаар чери эскерип билгеш, бүдүн кооперацияны садыгларын аш-чем болгаш өске-даа чүүлдер-биле хандырап холушкак бараан складының эргелекчизи кылдыр томуйлаан. Ол үеде Альбина Кыргысовна шалың санаар бухгалтер кылдыр база ажилдап турган.

Ажилдап келген чылдарында ооң ак сеткилдиг, үре-түннелдиг ажилын үнелеп, республиканың хереглекчилер эвилелинің баштаар чери, Салчак Тока атыг совхозтуң дирекциязы, рабкооптуң баштаар чери хүндүлөл бижик-биле болгаш өртектиг шаңналдарны тыпсып келген.

Совхозтуң баазына турган кооперацияга чедишкунниг, чон-биле быжыг харылзаалыг ажилдап келгени аңаа улуг өөрөдилге, шыңгыш шылгалда болган. Бо улуг коллективке шиңгээдип алган арга-дуржулгазы, ооң берге үеде "Артыш" биче бүдүрүлгени тургузуп ажилдадырынга улуг идиг

болганы чугаажок.

Адаарга-ла биче бүдүрүлгө, а херек кырында хол-биле тудуп, кылып кириптерге бергезин чүгле Альбина Кыргысовна-ла билер боор. "Артыш" чүгле Альбина Кыргысовнаның эвес, а Элегес суурнуң чонунуң хлеб болгаш хүн бүрүде хереглел барааннары-биле үзүктел чок хандырынып турары бүдүрүлгө чери болу берген. Суурда ажил чок кижилерни ажил-биле хандырып турар социал төп-даа деп чугаалап болур. Пекарняда ийи ээлгеге 6 кижиге солчуп ажилдап турар. Оларның быжырган хлеви-биле Элегест, Чал-Кежиг, Кочетово суурларны, Элегес-Аксы суурда уругларның дузалал школазын хандырып, оон аңгыда чымчак булочканы быжырып, садып чонга бараан болуп турарлар.

Амгы үеде "Артыш" биче бүдүрүлгениң удуртукчузу Альбина Кыргысовна ажил-агыйын калбартып, холушкак бараан садыын ажиткан. Пекарняны улгаттыр эде туткаш хондур, хүнүзедир ажилдаар аргазын тургускаш, бир хүнде 800 чедир хлебти быжырып турар. Бодунуң байлак арга-дуржулгазына даянып, биче бүдүрүлгени рыноктуң негелдезинге дүүштүр тургузуп шыдаан кижилерниң бирээзи.

2004 чылда ол тургустунганындан бээр 10 чылдың нүүрү болган. Бо үениң иштинде ол биче бүдүрүлгө, ооң удуртукчузу Альбина Кыргысовна чонунуң мурнунга багай эвес бараан болуп, чаңгыс чер-чурттугларының бүзүрелин, хүндүткелин чаалап алган, үениң негелдези-биле деңге чоруп орап.

"Будуктуг ыяшка куш чыгыр, буяның өгге чон чыгыр" деп улегер чугаада ужу-утка ханы болгаш делгем. "Артыш" садыг — куш даң бажындан кара кежээге чедир чоннуң чыгыр, садыг кылыр өргээзи апарган-дыр. Альбина Кыргысовнаның буянын көрүңерем, кайгамчык-ла-дыр. Эр хөй деп хары-даа, төрөл-даа чонунуң үнелели ону чалгынналдыр хей-аът кирип чоруур. Туткан холуң кошкатайын, ам-даа чонунга соруктуг бараан болурун йөрээл каалы, хүндүлүг номчукчу.

ЧЫЛДЫҢ-НА ЭРТТИРЕР

Сөөлгү үеде чамдык оолдар шериг албаны эрттиреринден оспаксыраар апарган. Чамдык улус шеригге эрттирген чылдарны халас чылдар кылдыр санаар, а бир чамдыктары шериг дугайында шын эвес чугаалар дыңнап алгаш, ынаар баарындан шуут коргар боор. Ооң түннелинде оолдар шериг албаны эрттирбес-ле дээш кандыг-даа арганы ажылгап турары чажыт эвес болгай.

Аныяктар аразына шериг-патриотчу кижизидилгени катап ээлдирер, шериг баар назылыг оолдар аразына шериг албанының ат-алдарын көдүрер сорулга-биле Кызыл кожуунуң ОБЖ башкылары кожуунуң өөрөдилге килдизиниң удуртукчуларының,

шериг комиссариатының чүүлдүзүнүп деткээнин езугаар Тиелгениң 60 чылынга тураскаадып, шериг келдиртир назылыг 1988-87 чылдарда төрүттүнгөн оолдар аразына спартакиаданы эрттирген.

Спартакиадага кожуунуң 10 школаларының командалары

ШЕРИГ-ПАТРИОТЧУ КИЖИЗИДИЛГЕ

идепкейлиг киришкен. Маргылдааның түннелинде ниити команда аайы-биле бирги черни Сукпак школазы, ийи дугаар черни Целинная школазы, а үшкүзүн Элегес-Аксы школазы алган. Ниити күш-культура талазы-биле белеткелин хынаан зачетка Көк-Тей школазының өөреникчилери Орлан Ондар, Дмитрий Докучиц,

Орлан Ооржак, Баян-Кол школазының өөреникчизи Улар Чадамба олар шылгараан. Шеригжиткен эстафетага организацы, демнинин Целинная школазы көргүскен.

Тиелекчи болган Сукпак школазынга Кызыл кожуунуң шериг комиссарының шилчип чоруур кубогун тывыс-

кан. Шериг келдиртир назылыг оолдар аразына эрткен спартакиада шериг-патриотчу маргылдааларны моон-даа сонгаар кезээде, чылдың-на эрттирериниң чугулазын көргүскен.

Виктор Оюн.

Көк-Тей школазының башкызы.

1998-1999 чылдарда Россияның девискээринге бюджет ажылдакчыларының ажыл төлевирин үезинде төлеп бербээни дээш негелде тургускан митингилер, ажыл соксадышкынарны дүвүренчиг байдалды тургузуп турган болза, ам бюджет ажылдакчылары ажыл төлевирин өстүреринин дугайында митинги-

лерни организастан, ажыл соксадырынга чедир айтырыгны бүдүн чурттуң деңнелинде тургузуп турар апарган. Бюджет ажылдакчыларының митингизинде колдуунда эмчилер, башкылар колдады киржип турар. Айтырыг чүге мынчаар тургустунуп келгенин сайгарарын оралдажып көрейн.

Чоокта чаа Бүгү-делегей банкызының эксперттери Россияда яды-түрөңги чоруктуң дугайында шинчилелди чоруткан. Бо талазы-биле бистиң чуртувус даштыкы эксперттерни кайгаткан. Даштыкы чурттарда өгбүле, эртем-билиг, ажыл чок кижилер яды-түрөңги кижилерниң санында кирип турар. А бистиң чуртувуста ажыл-агыйлыг, турум ажыл төлевирлиг кижилер яды-түрөңги кижилерниң санында кирип турар болган. Чүге ыңдыг болганыл дээрге, бо хүннерде Россияның бюджет ажылдакчыларының чартыындан хөй кезинин ажыл төлевири биле чурттаары болдунмас болуп турар.

Бүгү-россияның кижилерниң амыдыралының деңнелин шинчилээр төптүң берип турар медээзи-биле алырга, Бүгү-делегей банкызының эксперттеринин түнели-биле дүгжүп, яды-түрөңги чурттап турар кижилерниң чартыы ажылдап турар кижилер. Оларның ажылдап ап турар ажыл төлевири, деңнештирген өртектер езугаар 1990 чылдың деңнели-биле алырга, үштүң бир кези болуп турар. РФ-тиң Чазаа үш чыл иштинде яды-түрөңги кижилерниң санының чартыын кызырар, чурттакчы чоннуң боттуг орулгазын 1,5 катап

өстүрер сорулганы салган. **Боттуг орулга деп чүл?** Ол кижилерниң кассалап ап турар акшазы эвес-ле болгай. Ол дээрге инфляцияның деңнели-биле кижилерниң өзүп орап орулгазы болур.

Чоокта чаа РФ-тиң Саңхөө яамызының сайыды А.Кудрин парламентага берген интервьюзунда бо чылын инфляция 10 хуу болур деп турар. Ам чыл эгезинден бээр алыр болза, чамдык продуктуларга өртектер 20 хуу чедир өскөн. Бензин өртээ Американың деңнелинде келген. Арага өртээн Европа чурттарында деңнеп каан. Чыл эгезинден бээр кол продукт — хлебтиң өртээ 15 хууга чедир өскөн, ам-даа өзөр хевирлиг деп, медээ массалыг информация чексестеринде көстүп келген. Даштыкы чурттарның ажылдакчыларының ажыл төлевири-биле бистиң ажыл төлевири деңнээн ажы-даа чок дээрзин билир бис.

Россияда ажыл төлеви-

ринин адаккы хемчээли бир айда 600 рубль (2005 чылдың январь 1-ден эгелеп 720 рубльге чедир өстүрер деп хоойлуну Күрүне Думазы хүлээп алган), а амыдырал-чурттаарының адаккы хемчээли 2588 рубль болуп турар. Бо дээрге анаа саннар-дыр, ооң артында дириг кижилер бар болгай. Чижеглей алырга, шак ыңдыг акшаны бистиң чуртувуста 700-800 муң хире кижилер ап турар, ол ниити чуртта чурттап, ажылдап турар кижилерниң 1-2 хуузу-дур.

Бюджет ажылдакчылары ажыл төлевири өстүрер дугайында айтырыгны анаа-ла агаардан тургузуп келбээни билдингир. Бо хүнде бюджет ажылдакчыларының ажыл төлевири совет үе-биле деңней алыр болза, 70 хуу болуп турар. Совет үеде амыдырал эки, кижилер дыка хөй чүүлдерни күрүнеден халас ап турган. Ам эмчи ачы-дузаны, өөредилге дээш базым санында ачы-дуза чедирилгези шупту төлевири апарган, ооң-биле чергелештир өртектер та-

сайыды А.Кудринниң парламентага берген интервьюзунда 2005 чылдың январь 1-ден эгелээш бюджет ажылдакчыларының ажыл төлевири 20 хууга, келир чылын 30 хууга чедир өстүрерин аазап турар. Россияның экономиктиг өзүлдези делегей деңнелинден бедик өзүп ора-ры-биле ажыл төлевири өзөр дээрзинге бүзүрөп болур.

Ынчалза-даа борта мын-

дыг чүүлдү демдегледип каары артык эвес. РФ-тиң Статистика талазы-биле күрүне комитетинин берип турар медээзи-биле алырга, бюджет ажылдакчыларының ажыл төлевири өстүреринге Россияның экономиказы күш четпейн турар деп турар. Бир эвес нефть өртээ делегей

деп бисти өөредип чораан. Ам бо хүнде Россияда ажыл төлевири биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгүндө улуг карышкак тургустунуп келген. Экономика талазы-биле бо кончуг нарын болуп турар. Сөөлгү чылдарда бистиң чуртувустун экономиказы ССРЭ турар үеде кылдыңган, экономиктиг кризис үезинде

болзувусса, чурттуң ниити экономиказы улуг кризиске таваржып болур. Ынчангаш РФ-тиң Чазаа ажыл төлевири өстүреринин реформазын чорударынче далашпайн турар чылдагааны ында.

Мен борта ниити чурттуң экономиказынга хамаарылгалыг, Статистика талазы-биле күрүне комитетинден

Бюджет ажылдакчыларының ажыл төлевири

НЕГЕЛДЕЗИ ЧӨПТҮГ БЭ?

РФ-тиң саңхөө сайыды А.Кудринниң парламентага берген интервьюзунда 2005 чылдың январь 1-ден эгелээш бюджет ажылдакчыларының ажыл төлевири 20 хууга, келир чылын 30 хууга чедир өстүрерин аазап турар. Россияның экономиктиг өзүлдези делегей деңнелинден бедик өзүп ора-ры-биле ажыл төлевири өзөр дээрзинге бүзүрөп болур.

лытыр өскөн болгай. Бир эвес эрги турган ажыл төлевири катап тургузар дээр болза, кижилерниң кырында чүдүрүлүп келген шупту чарыгдалдарны санаар апаар. Бүгү-россияның кижилерниң амыдыралының деңнелин шинчилээр төптүң берип турар медээзи-биле алырга, ортумак ажыл төлевири бир айда 20 муң рубль чедип турар болза, кижилер ынчан чедимчелиг чурттап болур деп турар. Амдызында Россияда чүгле газ, нефть тывыжында болгаш одаар чүүл үлетпүрүндө ажылдап турар ажылчыннарның ажыл төлевири бир айда 20-30 муң рубльдин аразында турар.

Чурттуң деңнелинде инфляция 10 хууга чоруп турда, бюджет ажылдакчылары ажыл төлевири 50 хуу чедир өстүрүнер деп турары ол күүсеттинмес айтырыгларның бирээзи деп, экономика талазы-биле эксперттер санап турар. РФ-тиң саңхөө

деңнелинге чавызап бадарда болза, Россия оон улуг экономиктиг кризисти мана-вайн турар, бодунуң чуртунуң хамаатыларының ажыл төлевири өстүргенинден улуг кризис үнүп болур деп, экономика талазы-биле эксперттер санап турар. Статистика медээ-

турупкан турган фабрика, заводтарны катап ажылдатканы-биле көдүрлүп үнгенивис ол-дур. Ооң кырынга даштыкы-биле үндүр садып турар дилиг материалдарының, металлдың, нефтинин өртээниң улгатканы рольдуг болганы чугаажок.

Чоокку чылдарда Россияда чаа заводтар, нефть тывыжының казар байлактары каш-ла санныг черлер ажыгтынган. Эрги бүдүрүлгелер 30-40 чыл бурунгаар кылдыңган дериг-херекселдер-биле ажылдап турар. Оларның бүдүрген бараанныг продукциязы даштыкыдан келген барааннарга чижилгени тургузуп шыдавайн турар. Чурттуң бүдүрүлгелеринин бүдүрген бараанының шынары куду-даа болза, өртээ чиик болганы-биле чурттакчы чон садып ап турар. Бир эвес чурттакчы чоннуң ажыл төлевири хенертен

алган мындыг чижекти кирип көрейн. 2002 чылда чурттуң ниити иштиги продукциязы 4,3 хууга өзүп турда, ажыл төлевири 16 хууга чедир өскөн, 2003 чылда 7,3 болгаш 18 хуу болган, 2004 чылдың 8 айларында ниити иштиги продукция 6,9 хуу өзүп турда, ажыл төлевири 9,2 хууга өскөн. Ам бо чурагайларны сайгарып көөрге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгү биле ажыл төлевири деңнешип кел чыдар. РФ-тиң Президентинин экономика талазы-биле чөвүлекчизи А.Илларионов парламентага берген интервьюзунда "сөөлгү чылдарда бир-ле дугаар август айда ниити иштиги продукция өзөр хамаанчок, бадып эгелээн" деп демдеглээн. Август айда нефтинин делегей өртээ эн дээди чадазынга чедип, бир баррельде 50 долларны ажыр "халый" берген турда безин дузала-ваан болуп турар.

Бюджет ажылдакчыларының ажыл төлевири өстүрүнер деп негеп турары, бир талазында, чөптүг. Чаа ажылдап эгелээн башкыларның, эмчилерниң ажыл төлевири кончуг эвээш болгай. Оларның ажыл төлевири 50 хуу чедир өстүрүнер деп негелдезинин амыдырал кырынга боттаныры амдызында болдунмас дээрзин экономика талазы-биле эксперттер санап турар. Бюджет ажылдакчыларының шалынын өстүрүптер акша Россияда чок эвес, бар. Ону хенертен өстүрүптер болза, чурттуң экономиказынга кончуг багай салдарлыг болур дээрзин үстүндө, каксы-даа болза, айыттым.

Сергей ХЕРТЕК.

Статистика медээзин езугаар алырга, сөөлгү 8 чылда Россияга үлетпүр продукциязын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирилгези 35,9 хууга чедир, а ол үеде россиянарның арыг орулгазы 54,2 хуу чедир өскөн.

зин езугаар алырга, сөөлгү 8 чылда Россияга үлетпүр продукциязын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирилгези 35,9 хууга чедир, а ол үеде россиянарның арыг орулгазы 54,2 хуу чедир өскөн.

Социалисттик экономикада ажыл төлевири-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгү деңге өзөр болза, ынчан чурттуң экономиказы быжыгар

талыйты өстүрүптер болзувусса, бистиң үлетпүрүвүстүң бүдүрген барааннарын садып албастай бээр. Садып алыкчылар эки шынарлыг кылдыңган, улуг өртектег даштыкы машиналарны, техниканы, аш-чем аймаан садып алыры билдингир. Моон кандыг түннел үндүрүп болурул дээрге бис бодувустун экономикавыстың баазалыг үлетпүрүн чаартып албайн чыткаш, ажыл төлевири өстүрүптер

ШҮЛҮКЧҮНҮН ҮҮЛЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези № 152 «Шында»).

Бичи чаштар! Орлан-шоова школачылар! Хүндүлүг башкылар! Силерлерге дуза болзун дээш сурагылыг шүлүкчүнүн номнарындан одуругларны силерге бараалгаттым. Алексей Дүгеровичиниң шүлүктөрүн номчуурга, тыва дылдың чаражы, байлаа, тоолзуу кижиниң сагыжына кирип келир, кижиниң кулаанга ыяңгылыг аялгалар чалымнардан дыңналып келир болгаш чүректи ала-чайгаар уярадып келир.

64 чыл дургузунда шүлүк бижип келген Алексей Арапчор болза дайын үезинде фашизмге удур өткүт үнү чаңгыланган өгбө шүлүкчүлөрүнүн ак өөндөн үнүп келген шүлүкчү болгай. Немеп каар чүвем бар.

Мээң үемниң, бистиң үениң шүлүкчүлери шүлүктөр чогааткылааш, доп-дораан парлатпас чаңылдыг чораан бис, ол шын чүвө. Алыс шынын алыр болза, Алексей Арапчор 1941 чылдың мурнунда-ла шүлүктөрүн бижип чораан болдур эвеспе!

Шүлүкчүнүн чечени

Алексей Арапчорнун чогаадыкчы үвүлери тыва чоннун ырлары болгаш тоолдари-биле сырый холбаалыг. Шүлүкчү башкынын шүлүк бижир демир-үжүү даады кады чоруур чепсээ болур:

Угаан болгаш чүрек одун
Удазыннап шөйүп шыдаар,
Салааларда тутчу берген
Салым кошкан демир-үжүүм.
(«Чалым кырлап, чаңгы дыңнап».)

Кызыл. 2004. Арын 17) Дараазында

шүлүктөрүн база-ла бо номдан алгылаан).

Нарына башкылап тургаш, алдыңчылар турлаанга чеде бергеш, оларнын чер иштинден алдынын канчаар тып ап турарын мынчаар көргүскен:

Дагны чиндээн кускун-хаайда
Дашгар оду кызаннашкан.

Малчынның өөндө отчугаштар, аңчының чадырында отчугаштар, алдыңчының үңгүрүндө отчугаштар болгаш дүнеки дээрде сылдыстар шүлүкчүнүн чүрээ доюлдуруп келирин Алексей Арапчор шүлүк, шүлүглелдеринде бижип турар.

Эрзин кожуунга Алексей Дүгерович башкылап турар үеде ораннын аң-меңи кижиден хойбас турган, оон ыңай кайы хамаанчок аңнар, куштар адып-боолавас турган. Шүлүкчү башкынын кээргээчел сеткили «Тарбаганнар» деп шүлүүндө илереп келир:

Кадар сизен аразынче
Калбаш кылдыр чыда дүшкеш,
Арагалыг көгээржик дег,
Атпаңадыр маңнашкылаар. (Арын 9).

Өскүстен өлбөс джир. Алексей Арапчор бодунун өскүс өскөн үезин ада-өгбезиниң бурун чурту Межегей-биле холбаштырып турар:

Чаңгыс бодум сакты бээрим
Саглаңчыннаан чаңгыс хады.
Шалың-шыгын сүзүп өскөн
Сарыг-шокар Межегейим.

«Идик» деп сөс мында чок-даа болза, хөөкүй өскүс оолдун кызыл-даван шалың сүзүп чорааны, ада-өгбезиниң сөөгүн салган чери Межегей болгаш ол черниң шуурган-хадындан артып калган ховар

үнүжү, чаңгыс хады барын ол черге чорбаан кижиге безин бо одуруглардан билип каар кылдыр чогаатканы тергип онза-дыр!

Тыва чечен чогаалдың бир онзагай хевири бар, ол болза кым-даа кижиниң оран ээлери-биле душчу бээрин, оларнын үннерин дыңнап кааптарын Алексей Арапчор дыка шындыктыр бижип турар. Ыржым дүне сылдыстыг Дээрден хувулгаазын дарийгилерниң ырлажып чоруурун дыка тывызык бижээ:

Дарийгилер ырлашкаштын,
Дакпыш хөрээм сергедиптер (Арын 39).

«Тоолчаан ырлар», тодаргайлаарга, «Чалым кырлап, чаңгы дыңнап», «Шокар-Хам», «Моортай-Дарган», «Чедерниң Чеди-Байы», «Черлик чылгы самы» деп улуг хемчээлдиг чогаалдарда Алексей Арапчор оран ээлери-биле чугаалажып турар. Оларнын хенертен көстүп келгеш, чиде бээрин эскерип каар онзагай шүлүкчү болур-дур!

Тыва чурту арыг агаарлыг болганда, бурунунун хувулгаазын чүвөлери «Черлик чылгы самында» ам-даа каракка көзүлгүлөп кээр:

Элдептиг аят амга чедир
Эртен-кежээ көзүлгүлээр (Арын 72).

Мээң саналым

Алексей Дүгерович Арапчор! Күске чылында төрүттүнгөш, чырык чер кырынга 81 чылдың халалыг Чазын эртип алдын. Тыва бижиктен чеди хар улуг назылыг сен. Бүгү назынында арат чоннун ажы-төлүн эртемниг кижилер кылдыр башкылап келдин, оон түннели чүл дээрге, РСФСР-нин

школаларының алдарлыг башкызы деп улуг аттыг болдуң. Хирелиг шалың ап чорзуңдаа башкылаар ажылындан черле салдынмаан сен. Тыва чоннун мурнунга эңне хүндүлүг Башкы болган сен. Холун чемзиг, караң көскү, чүрээ төрөлзек болгаш угаанның Башкы сен.

Межегей — шүлүкчү салымныг бооп төрүттүнгөн чуртуң ол-дур! Кара чажыңдан тура шүлүк бижип эгеледин. Алексей Дүгерович, 64 чылдың дургузунда сээң чогааткан шүлүктөрүнни тыва номчукчулар хандыкшылды-биле номчуп келдилер. Тыва чоннун шүлүк чогаалының ак өөн өглешкен өгбө шүлүкчүлөрүнүн изин истеп шыдаан-даа сен.

Алексей Арапчор! Сээң шүлүктөрүн номнарын кыйгырып көөрүмге, Степан Агбанович Сарыг-оол аттыг чечен чогаал шаңналын четтирип болгу дег шылгараңгай шүлүкчү-дүр сен! Тыва чоннун шүлүк чогаалының Чүглүг адын мунган-дыр сен.

Демир-үжүү бижиттингир болзун!
Одагларың оттары сылдысталыр болзун!

Оттуг чүрээң ынакшылды киискидер болзун!

Оккур аьдын эзирлештир ужугар болзун!

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,

Тыва Республиканың Улустун чогаалчызы, тыва хамнарның назынында президентизи, төөгү эртемнериниң доктору.

Кызыл. Музей. Казанак.
2004 чылдың ноябрь 1.

ШКОЛА, ООҢ АМЫДЫРАЛЫ

Эрзин кожуунун Бай-Даг школазында бо өөредилге чылында 211 өөреникчи бар. Оларны 36 башкы эртем-билигге өөредип, кижизидип турар. Башкыларның 18-и — дээди эртемниг, 14-ү — тускай ортумак эртемниг. Ийи дээди категориянын, алды бир дугаар, он тос кижиге ийи дугаар категориянын башкылары. Школаның директору — Светлана Сояновна Комбу.

Школада кижизидилгени эрге-хоойлу угланышкынын чорудуп келген. Айның сөөлгү пятницанында 8 шакта ада-иелерге улусчу университеттерни эрттирип турар. Ону эрттирери чаңгы болган, ада-иелерниң аңаа киржилгези хөлчок идепкейлиг. Школада уруглары өөрнемейн турар-даа болза, аныяк ада-иелер безин кээп сонуургап киржирлер. Эрткен чылын улусчу университетти эге класс башкыларынын методкаттыжышкыны эрттирип турган, а бо чылдан эгелеп ниити методкаттыжышкынар каттыжып алгаш, эрттирип эгелээ. Улусчу университеттин эгезинде ажы-төл кижизидилгезинге, эрге-хоойлуга хамаарыштыр лекция, беседаң номчуп, сөөлүндө хөгжүмнүг байыр азы бир-ле солун хемчег-биле доозары чаңылчаан.

Школада 16 бөлгүм, 3 секция ажылдап турар. Аңгы-аңгы конкурстар үргүлчү болуп турар. Өөреникчилерниң эң идепкейлиг киржир мөөрейи — «Хамнаарак». Эрткен өөредилге чылында кожуунга болган «Хамнаарак» мөөрейинге 1-4 класстар аразында Даң-Хаяа Сюрюн бирги черни алгаш, республика чергелиг конкурстка киришкеш келген. Чигит Айдыс база школаның өзүп орат «сылдызы», ол «Чечектел-ле, төрээң Тывам» деп конкурстка бодунун чогааткан ырызы-биле киришкеш, шаңналдыг черни алган. Уругларны ыры-хөгжүмге, чараш чүүлге дээди категориянын ыры башкызы С.К. Сарагай өөредип турар.

Школаның аныяк башкыларының база идепкейлиг кончуг. «Эрзиниң аныяк элитазы» деп конкурстка аныяк башкылар болгаш суурнун аныяктары бирги черни алган, команданың капи-

таны школаның директорунун класстан дашкаар ажыл чорудар орапакчызы А.А. Биликти шаңналга төлөптиг болган. Ам бо үеде кожуун чагыргазының шаңналы дээш болур спортчу маргылдааларга белеткенип турар улус болду.

Школада эрге-хоойлу талазы-биле кижизидилге чорудуп турар болганда, өөредилгени даң бажында шугум чыскаалы, гимнастика эгелээр. Эртенги сула шим-чээшкенин кылыры албан. Удавас болур патриотчу ырылар конкурсуна база белеткенип турарлар.

Чоокта чаа ТР-ниң Өөредилге яамызы школага хыналданы чоруткан. 1998 чылга бодаарга, чедиинкинер барын демдеглээш, документилерни шын долдурарына хамаарыштыр сагындырыгны база кылган.

Терроризм айылы бол-дурбас дээш тускай планны тургузуп алган, ам тускай комиссия тургузарын база планнап турар. «Бесланга дуза» деп акцияны чорудуп, кижиге бүрүзү шыдаар шаа-биле акшаны чыгган. Тайылбыр ажылдарын ОБЖ башкызы кичээлдерде чорудуп, класс шактарын эрттирип турар. Тиелелгениң 60 чылынга өөреникчилер, башкылар стенини кылып эгелей берген. Өөреникчилерниң «Тимур командазы» база бар, олар хөй-ниити ажылынга киржип турар. Башкылар хүнүндө хоочун башкыларга ыяш чыып бергени өөрүнчүг. Улуг класс өөреникчилериниң чөвүлелиниң, «Челээш» пионер организациязының база ажылдап турары эки.

Чедиинкинерден өске четпестер база турар, бо школада база ындыг. Чүл дээрге физика-математика, даштыкы дыл башкызы чок. Физика-математиканы Сылдыс школазының башкызы үш хүн Бай-Даг школазынга, бир үш хүн Сылдыс школазынга башкылап турары таарымча чок. Школаның директору Светлана Сояновна ТКУ-га ол талазы-биле чагыгны кирип каан. Университеттин доозукчуларыннан Бай-Даг школазынга ажылдаар күзөлдиглер тыптып кээр боор дээрзинге идегээр апаар.

Алдынай СААЯ.

КӨРДҮНГЕН ХЕМЧЭЭЛИНГЕ КҮҮСЕТТИНГЕН

Республиканың үндүрүг ажылдакчылары бо чылдың тос айларында багай эвес ажылдааннар. Бюджеттин бүгү хевирлеринге тос айларда бердинген планнар көрдүнгөн хемчээлинге күүсеттинген.

Федералдыг бюджетче бердинген планындан ажыр 17,5 млн. рубльди кириген, республика бюджетинче 23,1 млн. рубльди, тус черниң бюджетинче көрдүнгөн планындан ажыр 1,8 млн. рубльди чыып кириген. Ниитизи-биле республиканың каттышкан бюджетинче бердинген планындан ажыр 52,4 млн. рубльди кириген.

Республиканың үндүрүг органның контролдуу турары төлевирлер болгаш чыылдалар үндүрүглерин республиканың каттышкан бюджетинче бо чылдың тос айларында 827,3 млн. рубль хемчээлге чыып кириген, оон иштинде федералдыг бюджетче 157,8 млн. рубльди, девискээр бюджетинче 669,6 млн. рубльди чыып кириген. Оон-биле чергелештир бо чылдың 9 айларында чаңгыс аай социал үндүрүгнү 981,4 млн. рубль хемчээлге күүсеткен. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, каттышкан бюджетче үндүрүглер чыылдазы 106,6 млн. рубльге көвүдээн азы 14,5 хууга көвүдээн, тус черниң бюджетинче үндүрүглер чыылдазы 19,5 хууга өскөн азы 203,1 млн. рубль хөйну кириген.

Республиканың каттышкан бюджетинче үндүрүглер болгаш чыылдалар кирилдезинге Каа-Хем кожуун 2,8 катап, Өвүр 145,7 хууга, Тес-Хем 136,8 хууга, Танды 127,3 хууга болгаш Бай-Тайга кожуун 127,4 хууга, Кызыл хоорай 113,2 хууга күүседип, эң бедик көргүзүлгелерни чедип алган. Үстүндө айтылган кожууннарның үндүрүг ажылдакчылары албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары-биле

болгаш сайгарлыкчылар-биле идепкейлиг ажылдаанын демдеглээр апаар. Чайгы үеде сайгарлыкчылар көвүдей бээр болгаш үндүрүг чыылдазы дээш үндүрүг органның ажылдакчылары ажылын бо чылын элээн идепкейжиткени үстүндө сан-чурагайлардан көстүп турар.

Үндүрүг органның

Республиканың үндүрүг албанының ажылдакчылары өрелерни тыртып тургаш, үндүрүг төлевириниң кирилдезин 80,3 млн. рубль хемчээлге көвүдеткен, ол дээрге октябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, үндүрүгте ниити өрениң 24,1 хуузу болуп турар. Оон-биле чергелештир өрелерни төлөттиргенинден күрүнениң бюджеттен дашкаар социал фондулары чаңгыс аай социал үндүрүгнүн чыылдазын 38,1 млн. рубльдин хемчээлинге кириерин хандырган азы 2004 чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, үндүрүгте ниити өрениң 18,0 хуузу болуп турар.

Бо чылдың тос айларында үндүрүг төлөкчилеринче 599,6 млн. рубльдин үндүрүгнүн төлээринче 5369 негелделерни чоруткан. Өрелиг организацияларның банкыда агар санынга ниити түнү 274,7 млн. рубльге инкассаны салган, өрелиглерниң өңчүзүн 156,4 млн. рубль түнге хавыраы-биле 244 шийтпирлерни хүлээп алган, 237 төлөкчилерге 154,9 млн. рубльге күүседириниң херээн көдүргөн. Ынчалза-даа бо хире шыңгыы хемчеглерни ап чорудуп турза-даа, үндүрүглерде төлээр өрелер

улам-на өзүп орат. Бо чылдың тос айларында чаңгыс аай социал үндүрүгте төлээр өрелер 101,3 млн. рубльге өскөн азы 1,9 катап өскөн. Өрелерниң өзүп турар кол-ла чылдагааны — үндүрүг төлөкчилери үезинде төлээр төлевирлерни төлөвейн турарында, ол дээрге бо чылдың тос айларында шилчиттинген үндүрүглерниң 79,2 хуузу болуп турар.

Тываның юбилейлиг чылында үндүрүг чыылдазын көвүдөдир дээш үндүрүг албанының ажылдакчылары үнүүшкүнүг хыналдаларны чоруткан. Бо чылдың тос айларында үндүрүг органның ажылдакчылары 1021 үнүүшкүнүг хыналдаларны кылган. Оон түнелинде 116,7 млн. рубльди немей чыгаш кириген, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 3,1 катап көвүдээн. Касса хыналда аппараттарын ажылдап турарының талазы-биле хоойлунун негелдезин күүседип турарының дугайында 1211 хыналдаларны чорутканының түнелинде, 1468 муң рубльге торгоалды онааган. Оон 759 муң рубльди тыртып алган. Юридиктиг эргелиг албан черлери өрелер төлээр талазы-биле ажылды кошкаткан.

Республика бюджетиниң кол долдурукчулары — үндүрүг албанының ажылдакчылары бо чылдың тос айларында багай эвес көргүзүлгелерни чедип алганнар. Ам республиканың үндүрүг эргелиги эде тургустунарының бүдүүзүндө. Оон канчаар эде тургустуна бээрин ам даап чугаалаары берге.

Бистиң корр.

Арафаттың мөчүзүн суккан хааржакты четверте Каирге эккелген

Ясир Арафаттың мөчүзүн суккан хааржакты Египетте эккелген. Ооң

өлгениниң дугайын четверте албан езу-биле чарлаан. Самолеттар хонар шөлге хааржакты хүндүлелдин караулу уткаан.

Арафаттың мага-бодун Каирниң аэропортуна чанында Фейсал хаанның мечединге чедирген, аңаа кажыыдал

езулалы эрткен. Езулалга Россияны Күрдуманың даргазы Борис Грызлов болгаш даштыкы херектер сайыдының оралакчызы Александр Салтанов төлээлэн.

Кажыыдал езулалы доозулган соонда Арафаттың мага-бодун Рамаллаже аппараттан, ында, Палестин автономияның баштыңының штаб-квартиразының девискээринде, түр мавзолейни тудуп тургускан. Палестин автономияның удуртулгасы Арафаттың мага-бодун алызында барып Иерусалимде Аль-Аксы мечетьке эде хөөржүдеринге идегелин оскунмай турар. Израильдин эрге-чагыргазы аңаа шиит-пирли-биле удурланып турар.

Арафаттың дулгуяк арткан кадайы чылда 22 миллион доллар "пенсияны" алып

Ясир Арафаттың кадайы Суха

Палестин автономияның бюджетинден чылда 22 млн. долларны алып дээрзин Jerusalem Post солун дамчыткан.

Ол дугайын Суха Арафат биле Палестинаны хостаар организацияның чаа баштыңы болган Махмуд Аббас палестин удуртулганың Францияге үнүшкүнүнүн үезинде, Перси деп госпитальга ужуражылгага дугурушканнар. Арафаттың дулгуяк арткан кадайына айыттыңан түңнү чылдың-на төлээринге Аббас боду аксы-сөзүн берген.

Палестин удуртулганың төлээлеринин

чугаазы-биле алырга, Суха Арафатка акша-хөреңгилерни ооң ашааның болгаш ооң чоок өңүктөрүнүн контрольдап турганы яңы-бүрү чурттарның банкыларында чажыт агар саннардан шилчидер. Бо чылдың июльда Арафат Парижде чурттап турар кадайының санынче ооң чартык чылдың дугузунда чарыгдаан чарыгдалдарын дуглаары-биле 11 млн. долларны шилчиткен деп чүүл билдингир. Ол болза дугурушкан санның чарты-дыр.

Мооң мурнунда палестин чагырганың төлээлери Ясир Арафаттың банкыда агар саннарын бодунун контролонга алып деп шиитпирлээнин дыңнаткан турганнар. Суха Арафат агар саннар-биле холбашкан бүгү информацияны аңаа дамчыдып бээрин негезэн, аңаа ол ойталаан харыны алган. Делегейниң яңы-бүрү чурттарының банкыларына Ясир Арафатка хамааржыр миллиард-миллиард долларлар бар деп чүүл эки билдингир.

Lenta.ru.

Чагыдылга чоруп тур

ОЛЧЕ КИЧЭЭНГЕЙ САЛЫРЫН ХҮЛЭЭНДИ

Каа-Хем кожуунуң төп харылзаа салбырынга келгеш, ооң начальниги Галина Атиевна Кольцованың биске көргүскен сан-түңнерин көргөш, кайгай бердивис.

"Шын" болгаш өске-даа солуннарның чагыдылгасы дыка куду болду. Чижээлээрге, "Шын" солунну кожуунуң суурларының 12 библиотеказы, 6 организация, кожуун чагыргазының даргазы баштаан каш-ла кижичагытканы-биле бүдүн кожуунда 21-ле чагыдылга бар. Өске солуннарның байдалы база ыңдыг: кожуунда солуннар чагыдып алпар хире акша-төгөрик ажилдап турар кижилер чок эвес (ылаңгыя кожуун, суму чагыргаларының ажилдак-

чылары), ол хирезинде байдалдың ол хире багайынга почта ажилдакчылары хомудап олурдулар.

Солуннарны чээли-биле чагыдып организастаарын олар база оралдажып турганнар болду. Ол хирезинде кожуунуң саң-хөө салбырының начальнигинден (Т.Е.Белоконов), пенсия фондузунуң даргазындан, кожуун чагыргазындан деткимче албааннар. Оон башка Г.А.Кольцованың-даа, чагыдылга талазы-биле оператор М.С.Кожанованың-даа

солуннар чагыдылгаларына чүткүлү аажок улуг, ол талазы-биле кылза чогуур аргаларны ажылдап, пат болганнар чорду.

Бо бүгүнүн түңнелинде бис Каа-Хемниң кожуун чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар (К.С.Долгар шөлээде) социал-политика талазы-биле оралакчы Т.Д.Араптанга бүгү чүүлду дыңнаттывыс. Татьяна Дашовна чонну эргежок чугула медээлер-биле хандырап ажылче шыңгыы кичээнгеини углап, солуннар чагыдылгасынче онза кичээнгеини салырын хүлээнип алды.

Борис ОНДАР.

Айыыл чок чорук эргелелинде

СЕРЕМЧИЛЕДИГ БОЛГАН

Россия Федерациязының девискээринге сөөлгү үеде хөй кижиниң амы-тынын алган террорисчи үүлгедиглер болган. Ол айыыл-халап бистиң республиканы оюп эртпээн. Мооң-биле холбаштыр бистиң республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнары террорисчи үүлгедиглерни кылырынга киришкеннерни дилеп тывар, онза болушкуннарның чылдагааннарын тодардыр ажылдарны чорудуп турар. Бистиң чамдык хамаатыларывыс кем-херек үүлгеткеннерни истээринге дузалажырының орунуга хулиган херектерни үүлгедип, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчыларын кол ажылындан чардыктырып, артык чарыгдалды үндүреринге чедирип келген.

Бо чылдың сентябрь-ноябрь айларында Кызыл хоорайның ниити өөредилге черлеринде чыгыр бүдүмелдер салып каан дугайында террорисчи уткалыг элээн каш меге медээлерни берген. Бо факт-барымдаларга кеземче херектерин оттурган. Медээ берген чер бүрүзүңге хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, онза байдалдар яамызының

ажылдакчылары чедип, чыгыр бүдүмелдерни дилеп тывар хем-чеглерни алган. Аңаа эвээш эвес кижичагытканы, материалдыг хөреңгини чарыгдаан.

Кызыл хоорайның иштиги херектер эргелелиниң истелгезиниң даалгазын күүседип, Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң дүрген чоруткан истелгезиниң түңнелинде, бо чылдың ноябрь 13-те Кызылдың №15 школазында чыгыр бүдүмел, салып каан деп меге медээни берген аныяк кижини туткан. Ооң үүлгедини Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 207 чүүлү-биле терроризм дугайында меге медээни бергени дээш үш чыл чедир хосталгазын казып шиндип болур. Ол туттурган аныяк кижичагытканы каш меге медээлерни бергени илерээн. Бо хамаатыга хамааржыр материалдарны истелге чорудары-биле иштиги херектер органнарыңче дамчыдып берген.

Бистиң хамаатыларывыстың серемчилелдин бадыткап турар өөрүнчүг факт-барымдалар база бар. Бо чылдың ноябрь 7-де Кы-

зылдың №5 школазынга элээр эвес дөрт аныяк кижичагытканы, оларның бирээзи федералдыг айыыл чок чериниң ажилдакчызы болурун бадыткаар шыңзылганы көргүскен. Ол шын эвес, кылып каан документ дээрзин эскерип кааннар. Школаның удуртулгасы ол-ла дораан Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинче бо дугайында дыңнаткан. Ан чоруткан хемчеглерниң түңнелинде кыска хуусаада ол кижини тодараткан, кылып каан меге документизин хавырган. Истелге чорудары-биле материалдарны иштиги херектер органнарыңче дамчыдып берген.

Серемчилелдиг болганы база улуг дузаны чедиргени дээш №5 школазын директорунуң оралакчызы Галина Петровна Чигридовага Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели өөрүп четтиргенин илереткен.

Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң парлалга албаны.

Диң кезин доктаамал, улуг өртект-биле садып ап тур бис. Хүннүң-не 8 шактан 18 шакка чедир ажилдаар бис.

Адреси: Каменистая кудумчузу, 15. Мурнунда Садыг яамызы турган бажында.

"ЭХНАТОН" БААЗА ЧАЛАП ТУР

Баазада садып турар аш-чем аймаа:

дээди болгаш бирги сорттуң далганы, бир шоодайның өртээ 360 рубль, шоодай чигир — 860 рубль, оодурба 25 кг — 75 рубль, макарон кылыгылары — 13,90 рубль (кг), крупалар: гречка — 15 рубль, рис — 17,50 рубль, пшено — 8 рубль, өске-даа крупалар бар, үнүш үзү 23 рубльден өрү өртектиг, кондитер кылыгылары: печенье 23,50 рубльден өрү, карамель — 34 рубльден өрү, шоколадтыг карамель — 55 рубльден өрү өртектиг.

Лаазада тушенка 17 рубль, хоюг сүт 13 рубль. Консервалаан чемнер: щи, борщ, рассольник 13 рубль. Йод холаан дус, йодтуг холумактар, майонез, кетчуп, томаттыг паста, кисель, компоттар, соктар бар.

Бистиң адресивис: Загородный переулок, 19 "А", склад №3. Телефону 5-38-40, "Эхнатон" бааза.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Дузак Балзыевна ЛОПСАННЫҢ адынга Эрзин кожуунун социал камгалал килдизиниң 1998 чылдың декабрь 28-те тывысканы сериязы С № 545334 дугаарлыг "Күш-ажылдың хоочуну" шыңзылганың читкенин барымдалааш, ону күш чок деп санаар.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак акывыс, өөнүн иштинин төлөпиг чөлөңгичи, ажы-төлүнүн ынак ачазы Виктор Билчээкейович МОНГУШТУ сөөлгү орукче үдежип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен бүгү чоңууска, чаңгысклассчыларынга, ырак-чооктан келген төрөлдериныс, Өвүрнүн санэпид-хайгаарал төвүнүн коллективинге, Өвүр кожуун чагыргазының даргазы Александр Санчат-оолович, "Торгалыг" КУБ-туң удуртукчузу Алексей Санчат-оолович, бригадир Алексей Доржукаевич Кууларларга, Чоза хемниң малчыннарынга, хуу сайгарлыкчы Сергей Кызыл-оолович Оюнга, чолаачылар Орлан Дылдыйович Бузур-оолга, Вадим Биче-оолович Севекпитке, Семен Михайлович Сатка, дуңмаларывыс Одай Улан-Мергенге, Виталий Донгакка, Торгалыг школазының 1980, 1982 чылдагы доозукчуларынга, кудаларывыска, чааваларывыска, күдээлеривиске, кериннеривиске четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илеретпишаан, черге чедир мөгөйдивис.

Кады төрээнеринден.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9196. Чагыг 141.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааңы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетининин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыгтыңан сайнары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.